

LİBERALİZM VE TÜRK SİYASAL HAYATINDA LİBERAL EĞİLİMLER

Muhammet Yasin BAŞKAN¹

Öz

Bireyi ön plana çıkarıcı niteliği liberalizmi pek çok coğrafyada popüler hale getirmiş, Osmanlı ve Türkiye de bu yönde adımlar atmıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde hissedilmeye başlanan özgürlükçü yenilikler, devletin geçmişten miras aldığı aşırı merkezîyetçilik ve devlet-tebaa ilişkisinden ötürü fazla ileriye gidememiştir. Cumhuriyet ile belirli bir ölçüde liberal fikirlere kayış yaşanmışsa da sanayisi gelişmemiş Türkiye'de Büyük Buhran, İkinci Dünya Savaşı ve hatta Kore Savaşı gibi nedenlerden ötürü devletçi uygulamalar büyük ölçüde baskın kalmıştır. İlerleyen süreçte özellikle ABD'de Ronald Reagan ve İngiltere'de Margaret Thatcher öne çıkan isimlerken Türkiye'de Turgut Özal bu dönemde öne çıkmıştır. Özal ile başlayan liberalleşme rüzgârı bazen muhafazakârlığı bazen dindarlığı bazen de gelenekseli yanına alarak bugünlere gelmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi ile birlikte liberalizm her ne kadar doruklara ulaşma olasılığını göstermiş olsa da partinin sergilediği muhafazakâr ve geleneksel karakter bunu engellemiştir.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Türkiye'de Liberalizm, Liberal Siyaset

JEL Kodları: G38, H83

LIBERALISM AND LIBERAL TENDENCIES IN TURKISH POLITICAL LIFE

Abstract

Its feature of bringing the individual to the forefront made liberalism popular in many geographies, the Ottoman and Turkey took steps in this direction. The libertarian innovations that started to be felt in the last period of the Ottoman Empire could not go far due to the excessive centralism and state-people relationship that the state inherited from the past. Although there was a shift to liberal ideas to a certain extent with the Republic, statist practices remained largely dominant in Turkey, whose industry was underdeveloped, due to reasons such as the Great Depression, the Second World War and even the Korean War. While Ronald Reagan in the USA and Margaret Thatcher in England were prominent figures in the following process, Turgut Özal came to the forefront in Turkey during this period. The liberalization wind that started with Özal has come to these days, sometimes by taking conservatism, sometimes religiosity, and sometimes traditionalism with it. Although liberalism with the Justice and Development Party showed the possibility of attain the climax, conservative and traditional character which exhibited by the party was obstructed this.

Keywords: Liberalism, Liberalism in Turkey, Liberal Politics

JEL Codes: G38, H83

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, myasin.baskan@sbe.karaelmas.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4954-3949>

GİRİŞ

Bu çalışmada liberalizmin kökenine kısa bir bakış yapıldıktan sonra liberalizmin Osmanlı devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşadığı bazı geçiş noktaları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı Dünya ve Türkiye siyasetinde önemli izler bırakan ve bırakmaya devam eden bir ideoloji olarak liberalizmin Türkiye'deki bazı uğrak noktalarını incelemek, geçirdiği değişimleri anlamak ve liberalizmin çağdaş toplumlar için gerekliliğine dair çıkarımlar yapmaktır. Çalışma kapsamında literatür taraması sonucunda elde edilen bilimsel ve tarihsel nitelikteki veriler, TBMM tutanakları ve resmi yayınlar, çeşitli dönemlere ait gazeteler incelenmiş, çalışma bu doğrultuda hazırlanmıştır.

Bu çalışmanın yol haritası şu şekilde ifade edilebilir: Başlangıçta liberalizmin kökenine ve türlerine değinilmiştir. Sonrasında liberalizme dair bazı çıkmazlar değerlendirilmiştir. Ardından Osmanlı son dönemlerinde hissedilen liberal hareketliliklere değindikten sonra Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında yaratılmaya çalışılan milli burjuvazinin doğuş sürecine bakılmış, sonrasında 1950'li yıllarda küresel liberal-kapitalist sisteme eklenme sürecinde geçilen aşamalar ve hükümetin bazı politikaları üzerinde durulmuştur. Cumhuriyet ile belirli bir ölçüde liberal fikirlere kayış yaşanmışsa da sanayisi gelişmemiş Türkiye'de Büyük Buhran, İkinci Dünya Savaşı ve hatta Kore Savaşı gibi nedenlerden ötürü devletçi uygulamalar büyük ölçüde baskın kalmıştır. Sonrasında 1960 Darbesi ile başlayan yeni sanayi modeline ve takiben 1980 Darbesi sonucunda değişen ve dönüşen iktisat ve siyaset anlayışı vurgulanmış, son olarak da 2000 sonrasında öne çıkan liberal ve muhafazakâr siyaset anlayışına bakılmıştır.

Antik Yunan'da özel alan olarak nitelendirilen bölgelerde bireyin korunması gibi bir durumun kabul edilmiş olması liberal uygulamaları oldukça eskiye götüren bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Atinalı bir kişinin kendi evinin içerisinde emniyette oluşu, Girit'te devletin temelinin özgürlük oluşu, mülkiyetin kişi için korunması gibi uygulamalar milattan önce de liberalizmin bazı ilkelerinin izinin sürülebileceğini göstermektedir (Hayek, 2009, s. 200). Ancak gerçek anlamda liberalizmin bir uygulama biçimi olarak kabulü John Locke ile başlamaktadır. Özgürlüğün korunması, devletin sınırlarının belirlenmesi, ona yapabileceklerinin ve yapamayacaklarının gösterilmesi 1689 tarihli "Yönetim Üzerine İkinci İnceleme"nin ortaya çıkışıyla başlamaktadır (Conway, 2008, s. 296). Locke, bu kitabıyla farkında olarak veya olmadan liberal anlayışın temeline oturmuş gözükmektedir. Kitapta yaşam, mülkiyet ve özgürlüğün önemini sık sık vurgulamaktadır. Mülkiyet kelimesinden kastettiği ise yaşam, hürriyet ve servet üçlüsüdür (Locke, 2012, s. 81). Bunların korunması yolunda verilen mücadele herkesin hakkıdır. Devletin, siyasal iktidarın ve özgürlük anlayışının hakim olduğu bir yönetim anlayışına duyulan ihtiyaç Locke'a göre insanların eksikliğinden kaynaklanmaktadır: "...doğa yasası, bütün ussal yaratıklar için açık ve anlaşılır olmasına rağmen, insanların yasayı incelememekten dolayı cahil olmaları kadar kendi çıkarlarının etkisi altında da

kaldıklarından yasanın kendi özel davalarına uygulanması söz konusu olduğunda yasaya kendilerini bağlayan bir yasa olarak izin verme eğiliminde değildirler (Locke, 2012, s. 82). Bu bağlamda, birey, doğa durumunda; kendisinin ve başkasının güvenliği için her şeyi yapma hakkına ve yasaya karşı işlenen suçları cezalandırma işlevine sahiptir (Locke, 2012, s. 83). Thomas Hobbes tarafından yazılan Leviathan ise Locke'un Yönetim Üzerine İncelemeleri'nden 30 yıl kadar önce ortaya çıkmıştır. Hobbes yaşam ve özgürlüğün vazgeçilemez haklardan olduğu konusuna değinmektedir (Hobbes, 1993, s. 213) ve devleti sahip olduğu kudretli güçle hem kendi vatandaşlarını kendi vatandaşlarından hem de dış devletlerin uyruklarından korumaya yönelik bir güç olarak tasvir etmektedir (Hobbes, 1993, s. 91). Hobbes, doğa yasasını tasvir ederken bize bir liste sunmaktadır. Fakat Locke'tan farklı olarak daha sert ve otoriter bir devlet anlayışı portresi çizmektedir. Liberal kelimesi ve bugünkü bildiğimiz anlamda liberalizmin gelişmesi için önemli adımları atan kişi ise Adam Smith'tir. Ulusların Yükselişi eseri önemli bir başvuru kaynağıdır. Smith, çalışmalarında piyasa rekabeti, sermayenin ve emeğin değerlendirilmesi, emek karşılığı ödenecek ücretin değeri, iş bölümünün önemi ve devletin konumu gibi konularda getirdiği değerlendirmelerle öne çıkmaktadır. Teorik bazda yapılan bu değerlendirmeler, 1812'de İspanyol Liberal Partisi tarafından liberalizm isminin kullanılması ve 1940'larda Britanya'da Liberal Parti'nin doğması ile fiili siyaset yapma biçimine dönüşmeye başlamıştır (Hayek, 2009, s. 198).

Genel itibariyle siyaset sahnesinde liberalizm ilkeler halinde sunulurken farklı noktalara parmak basılmasına karşın üzerinde mutabık kalınan bazı temel ilkeler bulunmaktadır (Çetin, 2001, s. 221,186; Erdoğan, 2009): Bireycilik, özgürlük, doğal düzen, piyasa ekonomisi, sınırlı devlet, liberal demokrasi, gönüllü birliktelik, iş birliği. Bireycilikten ve bireysel özgürlükten hareketle gelişim göstermiş bir yapı olan liberalizm, kişinin belirli ölçütlerde özgürlüğünü öncelemekte ve devletin hizmet alanının adalet ve güvenlik alanlarıyla sınırlandırıldığı teorisine dayanmaktadır (Taner ve Yayla, 2018, s. 8). Bireyin özgürleştirilmesi kadar devletin sınırlanması da liberalizm açısından hayati gerekliliklerdendir. Devletin büyüyüp gelişmesi, her alanda söz sahibi olması, bireysel ve toplumsal yaşamı dizayn etmesi liberal bakış açısında kabul edilebilir değerler değildir. Liberalizm ile sosyalizmi iki ayrı kutbun iki uzak ucu olarak değerlendirdiğimizde, taraflardan birinin bireyselcilik, diğerinin kolektivite üzerinde yükseldiği görülmektedir (Yayla, 2017, s. 72). Her ne kadar liberalizm bir uçta sosyalizm diğer uçta gibi gözükse de ikisinin de sahip olduğu yorum ve uygulama farklılıkları vardır. Liberalizm açısından konuşursak; klasik liberalizm, sosyal liberalizm, anarko-liberalizm, neoliberalizm gibi temel liberal yorumlar olmakla beraber, teorik ve yazınsal alanda daha az yer bulan yeşil liberalizm, ordo-liberalizm gibi liberal fikirlerin yorumlandığı çeşitli türler de bulunmaktadır.

LİBERALİZM VE ÇEŞİTLERİ

Liberal Düşüncenin Temelleri

Liberal düşüncenin temellerine dair gerçekçi göstergeler milattan önceye dayanmaktadır. Antik Yunan'da özellikle Sofist olarak adlandırılan gezici-öğreticilerin temel dayanak noktalarını oluşturan bireycilik, bireyin kendi başıncılığı, kurulu düzenin birey için yıkılabilirliği gibi unsurlar liberal düşüncenin derinliklerinde yer etmiştir (Türe, 2006, s. 27). Sofist düşünür Protagoras'ın "*İnsan her şeyin ölçüsüdür*" sözü Sofist yaklaşımın hümanist yönünü vurgulayan bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Nitekim Protagoras, bu sözle hem kendisinin hem de temsil ettiği Sofist geleneğin bireyci yönüne dikkat çekmektedir. Öte yandan Sokrates, Protagoras'ın bu yaklaşımını çürütmeye çalışmış ve Platon'un Diyaloglar kitabında görüldüğü kadarıyla insanın her şeyin ölçüsü olduğu görüşü Sokrates tarafından sarsılmıştır: "*İnsanların daima doğru düşündüklerini mi, yoksa bazen doğru, bazen de yanlış düşündüklerini mi söyleyelim? Bu iki düşünmeden şu çıkar ki insanların sanılarında daima doğru değil, her ikisi de vardır.*" (Platon, 2010, s. 487). Sokrates, bu ifadeyle, insan ölçüsünün derecesindeki belirsizliğe ve değişkenliğe dikkat çekerek insanın her şeyin ölçüsü olduğu tezine karşı duruş sergilemektedir. Yine de Sofizmin temel direklerinden olan bireyin önceliği ile liberalizmin temel direklerinden olan bireyin önceliği arasında belirli bir paralelliğin olduğu görülmektedir. Zira Sofistlerin çalışmalarındaki temel vurgu noktalarından olan aklın kullanılması, insanın odak noktası olması ve insanın içinde bulunduğu durumları kendi lehine değiştirmeye yeltenme becerisine sahip olması gibi unsurlar liberal yaklaşım ile benzeşmektedir (Arslan, 2010, s. 9; Tarnas, 2013, s. 62).

Liberal yaklaşımın gerçek anlamda ete kemiğe bürünmesi ancak 17. yüzyıl ile gerçekleşebilmiştir. Uzun yıllar monarşi ve kilise arasında bir yaşam sürmek zorunda kalan halk kitleleri, bireyin özgürlüğü temelli devlet teorisine ancak John Locke'un çalışmaları ile kavuşmaya başlamıştır. Devlet yapısına, toplumsal değerlere, kabullere ve yönetiliş biçimlerine yeni bir bakış getirmesiyle öne çıkan Locke, öne sürdüğü insan ve devlet özelindeki değerlendirmeleriyle liberalist yaklaşımın ana kaynaklarından biri olmuştur. Locke, devlet öncesi doğa durumunda bireylerin özgür ve bağımsız olduğunu, mülkiyet rejiminin serbest olmakla birlikte hiç kimsenin mülkiyetinden yoksun bırakılamayacağını söylemektedir (Locke, 2012, s. 64). Kaldı ki Locke'a göre insanların bir araya gelerek bir topluluk oluşturmaları ve bir anlaşma aracılığıyla yönetimi meydana getirmelerinin arkasında yatan temel etmen mülkiyetin kullanımı ve güvenliği kaygısıdır. Oluşturulan yönetim aygıtının çoğunluk kararı ile hareket etmesi ve çoğunluğun kararının bütünü eylemi olarak tezahür etmesi Locke'un çizdiği liberal devlet portresidir.

Liberal düşüncenin önemli isimlerinden John Stuart Mill bireyselliğe, bireysel özerkliğe, bireysel otonomiye ve bireyselliğin getireceği faydaya dikkat çekmektedir. Mill'e göre birey, başkasına zarar vermediği ölçüde özgürdür (Mill, 2003, s. 112). Alacağı kararlarda bireyin sınırlanması, yönlendirilmesi veya bir dış etkinin birey üzerinde belirleyici bir rol oynaması Mill açısından kabul edilemez bir durumdur. Bu değerlendirmeler, liberal yaklaşımın temellerinde yer alan değerlendirmeleri işaret etmektedir. Mill, sadece mevcut devlet yönetiminin benimsediği düşünce yapılarına değil, muhalif düşüncelere de özgür bir alan bırakılması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun gerekçesi, bireyin her halükarda özgür ve kendi başına karar verebilir bir doğal yapıda yaşıyor olmasıdır. Yani birey hem eylemleri hem de düşünceleri özelinde kısıtlanamaz ve yönlendirilemez olmalıdır. Bu düşünceler Mill'i modern liberal demokrasilere yakınlaştırmaktadır. Mill'in diğer çağdaş düşünürlerden farklı yönü, bir yandan bireyin serbestisi ve özgürlüğüne vurgu yaparken bir yandan da belirli ölçülerde devlet ya da kanun müdahalesinin gerekli olabileceği değerlendirmesidir. Mill, eylemlerinden ötürü bireyin başta kendisine, sonra bireyin kendisine ihtiyacı olanlara ve nihayetinde bireyin mensup olduğu topluluğa zarar vermesini engellemek için devlet müdahalesini ima etmektedir: *“Niçin kanun, uygulama kabiliyeti bulunduğunda bunları yasaklamaya teşebbüs etmesin... kamuoyu bu kötülükleri yaptıkları bilinene sert toplumsal cezalar vermemeli mi?”* (Mill, 2003, s. 150).

Bireye karşı girişilen her türlü müdahale, yasak ve engel girişiminin despotizm olarak etiketleneceğini söyleyen Alexis de Tocqueville, liberalizm ile demokrasi arasında pozitif bir bağlantı kurmaktadır (Tocqueville, 1962, s. 42). Tocqueville'in bakış açısında bağımsızlık ve özgürlük kavramlarından hareketle gelişim gösteren bireysel serbestinin sınırlanamaz oluşu uzun vadede toplumda öz belirtim², kitlesel otonomi ve demokratik bir yönetim zeminine yönelik talepleri güçlendirmektedir (Kalfa ve Ataay, 2014, s. 24). Ancak bireysel serbestinin de bir sınırı bulunmaktadır. Çünkü Tocqueville, eşitlik ile özgürlük arasındaki ilişkiyi Amerika'da Demokrasi kitabında detaylı bir şekilde tartışmış ve eşitlik ile özgürlük arasındaki ayrımları ortaya koymuştur. Nihayetinde aşırı eşitliğin negatif sonuçlarına vurgu yapmıştır. *“Demokratik milletler... kendi kendilerine hürriyeti arar... ellerinden alınmasını ıstırapla karşılarlar. Fakat eşitlik için ihtirasları, doymak bilmez ve ebedidir. Kölelik içinde de olsa eşit olmak isterler. Barbarlığa, sefalete ve esarete tahammül ederler, fakat aristokrasiye katlanamazlar.”* (Tocqueville, 1962, s. 76).

Liberal düşüncelerin şekillenmesinde etkili olan en önemli isimlerden biri Adam Smith'tir. Smith, devletin görevlerine dair tasarladığı teorik zeminde devlete birkaç görev yüklemekte ve devletin faaliyet alanını bu görev alanları ile çerçevelemektedir. Smith'e göre devletin ilk görevi, kendisine tabi olan halkı

² “Öz belirtim” kavramı TDK tarafından “self determinasyon” kavramına karşılık olarak önerilmektedir.

diğer halkların istilalarından ve saldırılarından korumaktır. Bu bağlamda devlet, askeri eğitimi zorla verme gücüne sahiptir. Elbette bu zorluk, güvenlik personelinin sömürülmesi esasına dayanmamaktadır. Buradaki temel bilinç düzeyi, topluluğun korunması adına taşın altına herkesin elini koyması gerekliliğidir. Devletin ikinci görevi, topluluğa tabi olan her bir üyeyi, diğer her bir üyeden korumak, haksızlıkları ve ezilmeleri önlemektir. Devlet bu görevini ancak adaletin doğru tesisi ile gerçekleştirebilmektedir. Mülkiyetin, canın ve özgürlüğün korunması temel koruma alanlarını oluşturmaktadır. Devletin son görevi, girişimcisine kar getirmedeği için özel teşebbüsün gerçekleştirmek istemediği işlerin devlet tarafından üstlenilmesidir. Bu işler genel itibariyle bayındırlık işleri olarak nitelendirilmektedir; ulaşımın, iletişimin, eğitimin, sağlığın, ticaretin kolaylaştırılması Smith açısından önemli unsurlardır (Smith, 2016, s. 476-500). Adam Smith'in bu düşünceleri liberal yaklaşımın temellerini oluşturmaktadır.

Liberalizmin Çeşitleri

Liberalizmin birden çok yorumu bulunmakta, bunlardan iki tanesi öne çıkmaktadır: Klasik liberalizm ve neoliberalizm. Bu ikisinin dışında sosyal liberalizm, yeşil liberalizm, anarko-liberalizm, ordo-liberalizm gibi farklı yorumlar da mevcuttur.

Klasik liberalizm, temelleri John Locke ile atılan ve liberal söylemlere ilişkin ilk temel görüşleri öne süren liberal yaklaşımdır. Esasında adındaki “klasik” ibaresi doğuştan gelmemektedir. Yıllar geçtikçe liberalizmin farklı yorumlarının ortaya çıkması, John Locke ile doğan öncü liberal düşüncelerin “klasik” olarak adlandırılmasını gerekli kılmıştır (Raico, 2011, s. 69). Klasik liberalizm özünde mülkiyetin ve ticaretin tüm süreçlerinde serbestlik, devlet müdahalesine kapalı piyasa işleyişi, hukukun ve kanunların üstün normlar olduğu bir toplumsal yapı ve her türlü fikri özgürlük unsurlarını barındırmaktadır. Klasik liberal fikriyatın temelinde “birey” oturmaktadır ve devlet, birey için vardır; bireyin canı ve malı devlet güvencesi altındadır (Bayar Bravo, 2006, s. 113). Devlet müdahalesinin olmadığı bir ortamda birey, kendisine fayda sağlayacağına inandığı adımları kendisi için, kendi başına atma hürriyetine sahiptir.

Liberalizmin bir diğer yorumu olan neoliberalizm, küresel bunalımlar neticesinde devlet aygıtının yaşamsal alanda biraz daha etkin olduğu bir yapı sunmaktadır. Ancak özellikle 1929 buhranından sonra gelişim gösteren Keynesyen uygulamaların neoliberalizmin gelişmesinde rolü yadsınamaz boyuttadır. Çünkü Keynesyen politikaların temelinde, buhranın ardından devletin piyasa üzerinde etkin olması, istikrarın sağlanması için devlet müdahalelerin gerekliliği gibi argümanlar yatmaktadır (Fisunoğlu ve Köksel Tan, 2009, s. 33). Keynesyen uygulamaların devletlerin sırtında yarattığı maddi yük giderek arttığından, bu uygulama biçimi 1980’li yıllarda terk edilmiştir. Liberalizmin yeni bir yaklaşımı olan neoliberalizm, bu dönemde gelişim göstermiştir. Neoliberal uygulama biçimini diğer liberal türlerden ayıran

temel faktör, devletin girişimcilik adına her türlü şart ve koşulu en verimli seviyeye çekmesidir (Harvey, 2006, s. 145). Yani devlet, piyasaya yeni aktörlerin girmesi yolunda etken bir rol almaktadır. Ayrıca serbest girişimleri koruyacak polisiye önlemlerin alınması da neoliberal uygulamaların kapsamına girmektedir. Serbest piyasanın henüz ulaşmadığı alanlara devlet eliyle girilmesi fakat buna karşın devletin yine de küçük kalması istenmektedir (Gambetti, 2009, s. 147). Neoliberal yaklaşımda devletin serbest piyasaya olan müdahalesi olabildiğince minimum düzeyde gerçekleşecek ancak devlet, özel teşebbüsün gelişimi için faaliyetlerde bulunabilecektir.

Yeşil liberalizm olarak adlandırılan ve çevreci bir yaklaşımı öne süren liberal yorum, liberal yaklaşımları sürdürmeyi isterken bir yandan da çevrenin, doğanın ve gezegenin korunması için tedbirlerin alınmasını öğütlemektedir. Liberal sınırlar içerisinde üretilecek çevreci çözümlerle küresel çevre sorunlarının üstesinden gelinmesi amaçlanmaktadır (Gülcan, 2016, s. 777). Yeşil liberalizm veya İngilizce literatürdeki yaygın kullanımıyla liberal çevrecilik, teknolojiye yeni yeniliklerle birlikte çevrenin korunması, iklim değişikliğiyle mücadele edilmesi, iklim dostu denilebilecek uygulamaların küresel ölçekte hayata geçirilmesi gibi çevreci faaliyetleri içermektedir (Zelli, Gupta ve Asselt, 2013, s. 108). Bazı çalışmalar çevrecilik ile liberalizm arasında bir bağ olduğunu, liberalizmin etik açıdan çevreci olduğunu söylemektedir (Woodhouse, 2008, s. 53). Bazı çalışmalar ise liberalizmin yarattığı sanayileşme ve kâr odaklı serbest piyasa ekonomisinin neden olduğu çevresel sorunlardan siyasetin sorumlu olmadığını, ekonomik liberalizm ile siyasi liberalizmin farklı şeyler olduğunu, siyasi liberalizmin çevreci olabileceğini değerlendirmektedir (Wissenburg, 2001, s. 192).

Liberalizmin bir diğer yorumu olan anarko-liberalizm veya anarko-kapitalist liberalizm, minimalist sınırlar içerisinde devletin işlemlerini, ancak insanın doğası gereği devletin ortadan kalkması gerektiğini, devlet eliyle işleyen güvenlik ve adalet gibi çeşitli hizmetlerin devletin ortadan kalkmasının ardından özel teşebbüs aracılığıyla sevk ve idare olunmasını önermektedir (Taner, 2013, s. 235). Kapitalist bir dizge etrafında ancak devletsiz bir toplumsal yapı öne sürülmektedir.

Son olarak liberalizmin diğer temel yorumları hakkında kısaca şunlar ifade edilebilir: Devletin sosyal alanlarda etkin olmasını savunan, devlete sosyal meselelerde sorumluluklar yükleyen, rekabetçi serbest piyasa koşullarının kendiliğinde oluşmayacağını savunan ama buna karşın serbest piyasa koşullarından taviz vermeyen ordo-liberalizm (Tayyar ve Çetin, 2013, s. 117); sosyal eşitlik, sosyal adalet gibi konularda devleti müdahale etmeye çağıran, bireyin refahının artırılmasında devletin etkili olabileceğini öne süren ancak serbest piyasa koşulları ve liberal unsurları terk etmemeyi gerekli gören sosyal liberalizm (Bortis, 2009, s. 2).

Liberal Düşüncenin Çıkmazları

Liberalizm, Adam Smith sonrası süreçten bugüne değin sermayenin küreselleşmesine büyük önem atfetmiştir. Sermayenin küreselleşmesi ve sonrasında küreselleşme düşüncesinin küreselleşmesi neoliberal uygulamalar açısından önemli görülmüştür (Baltacı, 2004, s. 360). Adam Smith'in Ulusların Zenginliği kitabında öne sürdüğü "mutlak üstünlükler" teorisi aslında küreselleşme düşüncesinin temellerinden birisidir. Çünkü bu teoride Smith, ülkelerin en iyi olduğu alanı belirlemesi, bu alanı geliştirmesi ve nihayetinde bu alanda ürettiğini dışarıya satması gerekliliğini ifade etmektedir. Diğer yandan, bu teoriye göre ülkeler en zayıf oldukları alanda gelişmeye çalışmak yerine, bu alana ait ürünleri dışarıdan almalıdır. Yani başka bir deyişle, ülkeler ithalata mecburdur. Bu mecburiyet hali özellikle gelişmekte olan ülkeler bağlamında sürekli olarak dış ticaret açığı olarak sonuca varmaktadır. Günümüzde daha çok üretim yapmak isteyen ülkelerin daha çok ithalat yapma zorunluluğu, gelişmekte olan ülkelerde liberalizmin bir çıkmazı olarak değerlendirilebilir. Türkiye'nin ihracatı arttıkça ithalatının da artması bu hususa bir örnek olarak sunulabilmektedir.

Liberal anlayış, öznel rekabetine önem vermektedir. Ortaya çıkan yarış ortamı, devletlerin ülkeye yatırımcı çekebilmek adına imtiyazlar vermesi ve iç piyasadaki sermaye aktörlerinin zarar görmesine ve dışarıdan içeriye yeni aktörlerin girip girmediğine bakılmaksızın ekonomik sahadaki kâr marjı hırsının insani değerleri geri plana itmesine neden olabilmektedir; tüm bu hususlar liberal anlayışın bireyi önemseyen yönleriyle çelişiyor gözükmemektedir (Sipahi, 2011, s. 28).

Liberalizmin temellerinde devletin sınırlanması ve hatta küçültülmesi fikri vardır. Ancak liberalizmin bir ideoloji olarak ortaya çıkışından günümüze kadar olan sürece bakıldığında devletin küçülmediği, müdahale alanlarının arttığı görülmektedir. Özellikle 1980'lerle birlikte uygulanmaya başlanan neoliberal düşünceler, liberal bir çerçevede kalmakla birlikte belirli devlet müdahalelerini meşrulaştırmaktadır. Hatta devletlerin küçülmesi bir yana dursun, devletler bir araya gelerek örgütlenmişlerdir. Bu durum, çeşitli durumlar karşısında ortak hareket ihtiyacına duyulan gereksinim olarak yorumlanmaktadır (Uluşahin, 2007, s. 615). Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO, G20 gibi kurumlar bunun örnekleridir. ABD merkezli bu liberal-kapitalist düzen neredeyse 70 yıldır sürmektedir ve içinde bulunduğumuz süreç, liberal devlet koalisyonlarının öne çıkmaya başladığını işaret etmektedir (Ikenberry, 2018, s. 8). Bu açıdan bakıldığında, liberal teorinin özündeki küçük ve sınırlı devlet düşüncesi gerçekleştirilememiş, hatta devletler birleşerek bütün dünyada söz sahibi olma noktasına gelmişlerdir.

Özgürlük, liberalizm açısından sınırlanamaz ve engellenemez bir olgudur. Elbette özgürlük ile sınırsızlık arasında bir ayrım vardır. Liberal düşünceye göre insan, başkasının temel hak ve özgürlüklerine

zarar vermediği ölçüde özgürdür. Ancak eşitlik olgusu, liberalizm açısından başka bir çıkmaz noktadır. Liberalizm, devlet tarafından bireylere ayrıcalık verilmemesine, herkesin kanunlar önünde eşit olmasına, serbest piyasa koşullarında herkesin eşit derecede haklarının bulunmasına, siyasete katılım hususunda da hiç kimsenin ayrıcalık sahibi olmamasına ve hatta herkesin siyasete bir şekilde katılım hakkının bulunmasına önem vermektedir. Ancak insanlara belirli alanlarda fırsat eşitliği sunulması, bireylerin gerçekten eşit olduğu anlamına gelmemektedir. Bu eşitlik hali yalnızca devlet ile vatandaş arasındaki eşitliği işaret etmektedir (Köktürk, 2018, s. 92). Bireylerin aile büyüklerinden veya sosyal statülerinden ötürü elde edecekleri maddi veya manevi üstünlük durumu, toplumsal eşitlik noktasında eşitsiz bir ortama neden olabilmektedir. Liberalizm aracılığıyla toplumsal eşitlik konusunda yalnızca düşünce bazında bir fırsat eşitliği yaratımının gerçekleştiği düşünülmektedir.

Liberalizm ve Demokrasi İlişkisi

Liberalizm ile demokrasi arasındaki ilişkiye ilişkin en çarpıcı yaklaşımlardan biri Hayek'e aittir. Hayek, demokrasinin sınırlandırılması üzerinde durmaktadır. Çünkü sınırlandırılmamış demokrasi, çoğunluk yararına devletin araçsallaşması sorununu yaratabilmektedir. Devleti yönetmekle yükümlü olan hükümet, çoğunluğun menfaati adına geniş kapsamlı ve karmaşık idari faaliyetlere girişecek olursa, bürokrasi gelişecek ve ön plana çıkacaktır. Bu durumda hükümet, devlet yönetimini elinde tutuyor gözükmese de bürokratik aygıtın yönetim ve idare süreçlerindeki artan etkisi, devlet yönetiminin fiili kontrolünün hükümet ile bürokrasi arasında gidip gelmesine sebep olabilecektir. Sınırlanmamış demokrasi bu gibi sonuçları doğurabilecek güçte gözükmemektedir (Hayek, 2009, s. 218). Sınırlanmış bir demokrasiyle birlikte yürüyen liberal bir anlayış gerekmektedir. Ancak liberalizm ile demokrasi arasında olmazsa olmaz şeklinde bir birlikteliğin zorunlu olduğu söylenemez. Zira demokrasinin uygulandığı bazı bölgelerde liberalizmin olmadığı, liberalizmin uygulandığı bazı bölgelerde demokrasinin olmadığı görülmektedir. Örneğin Antik Çağ'da henüz liberalizm yokken demokrasinin uygulandığı ve vatandaşların en güçlü demokrasi örneği olan doğrudan demokrasiyle yönetime katıldığı bilinmekteyken, liberalizmin kök salmaya başladığı ülke olan İngiltere'de demokratik bir eylem olan oy hakkının ancak 19. yüzyılda uygulamaya geçtiği bilinmektedir (Plattner, 1998, s. 172). Yani liberalizm ile demokrasi bir arada yürüyebilen ancak kati surette birlikte olması gerekmeyen ikili olarak öne çıkmaktadır. Kanımızca liberalizme eşlik eden ve anayasal olarak sınırları belirlenmiş demokratik bir sistemin varlığı gereklidir. Liberalizm bireye çeşitli konularda hak ve özgürlükler tanımakta, devleti çeşitli konularda müdahale etmemeye zorlamaktadır. Demokrasi ise vatandaşların yönetime eşit bir şekilde katılmasını, çoğunluğun veya çoğunluğun temsilcilerinin devlet yönetiminde söz sahibi olmasının yanında azınlığın haklarının da korunmasını gerektirmektedir. Ancak çeşitli liberal demokrasi uygulamalarında devlet makamlarına -örneğin bakanlıklara veya kamu

kurumlarına- atanan kişilerin bizzat hiçbir oylama yapılmadan seçilmesi ve bu kişilerin muazzam bir kamusal güce ulaşabiliyor olması, liberal demokrasinin tam anlamıyla gerçekleştirilemiyor oluşunu yansıtmaktadır (Graham, 1992, s. 160).

Aşırı kutuplaşmış liberal ve demokratik toplumlarda devlet yönetiminde söz sahibi olan kişilerin çoğunluğun temsilcisi olarak tek tek bütün vatandaşların hakkını değil, sadece kendi kutbundaki vatandaşların hakkını korumak gibi bir yanılığa düşmesi söz konusudur. Oysa liberalizm, vatandaşlar için fırsat eşitliği ilkesini önemsemektedir. Kutuplaşmış toplumların demokrasisinde ortaya çıkabilecek böylesi eşitsiz muamele durumlarında hem demokrasi hem de liberalizm meşruiyet kaybıyla karşı karşıya kalabilmektedir (Mansbridge, 1990, s. 20). Liberalizmin serbest piyasa koşullarında fırsat eşitliği yaratan teorik altyapısının bireylerde toplumsal yarar yerine bireysel kazancın yeğlenmesi gibi bir duruma sebebiyet vermesi durumunda, devlet yönetimi, sermaye grupları tarafından etki altına alınabilmekte veya devlet yöneticileri sermaye gruplarıyla iş birliğine girişebilmektedir. Böylesi bir vaziyette demokratik devletin idarecileri ahlaki bir ikileme girmektedirler; ya bireysel kazancı veya temsil ettiği siyasi çoğunluğun kazancını tercih edecekler ya da kendi kazancını veya temsil ettiği çoğunluğun kazancını bir kenara koyarak kamusal fayda yolunu seçeceklerdir. Tam bu noktada demokrasinin önemli bir detayı açığa çıkmaktadır: Ortak fayda veya kamusal fayda havada asılı duran ve istendiği zaman ulaşılacak, sınırları belirli bir şey değildir. Ortak fayda süreç içerisinde üretilmektedir; bu üretim işlemi demokrasinin ne derecede işletildiği, müzakere süreçlerine toplumsal katılımın ne derecede sağlandığı gibi hususlarla şekillenmektedir (Knight ve Jhonson, 1994, s. 290).

OSMANLI'NIN SON DÖNEMLERİ'NDE LİBERAL FİKİRLER

Bu başlık altında, Osmanlı son dönemindeki bir takım liberal hareketlilikler incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, 624 yıllık varlık sürecinde idari açıdan büyük ölçüde merkezi bir organizasyon şeması yürütmüştür. Bu merkezîyetçi yapı, devletin sınırları içerisinde hem yerel yönetim anlayışının Batı kadar gelişmemesine hem de liberalizm gibi adem-i merkezîyetçiliği önemseyen bir iktisat ve siyaset anlayışının zayıf kalmasına neden olmuştur. Devletin çok dinli ve çok etnikli yapıda olması ve topraklarının oldukça geniş olması merkezîyetçi yapıya haklı birer gerekçe olarak sunulabilmektedir. Osmanlı'da yerel düzeyde vakıflar aracılığı ile gerçekleştirilen kimi hizmetler bulunmaktadır ancak bu hizmetler büyük ölçüde sağlık, yiyecek, giyecek gibi temel geçim alanlarında etkili bir süreç izlemişlerdir (Sezik, 2016, s. 175). Osmanlı'ya gerek idari teşkilatlanmasını gerekse devlet-tebaa ayrışmasını karşımıza alarak geniş bir açıdan baktığımızda, merkezde padişahın bulunduğu devasa bir mekanizmayla karşılaşmaktayız. Devlet ve tebaa padişahın eksenini etrafına bulmaktadır; patrimonial bir bütünlük oluşturulmaktadır. Bu haliyle liberalizmin temel taşlarından sayılabilecek olan serbest ticaret, milli burjuvazi, âdem-i merkezîyetçilik gibi

kimi hususlar uygulama alanı bulamamıştır (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019, s. 215). Osmanlı son dönemlerinde belirli zamanlarda sadrazamlık görevini icra eden Fuat Paşa, serbest bir ekonomi modelinden yana olduğunu vasiyetnamesinde ifade etmiş, Osmanlı'nın kurtuluşunun ancak ve ancak ekonomik alanda serbestiyet ve din ile devlet işlerinin ayrışarak laik bir zeminde devleti yönetmekle gerçekleşebileceğine inanmış; padişaha, Sadrazam Ali Paşa ile paralellik gösterir türden benzer önerilerde bulunmuştur (Gedikli Berber, 2011, s. 217). Sadrazam paşalar, devletin gelişmesinin önündeki engelleri bu şekilde ifade etmekteydiler. Nitekim o yıllarda Dünya'da ciddi anlamda serbest ve küresel düzeyde ticaretin gelişimi söz konusuydu. Ancak Osmanlı bu sistemde kolay bir şekilde yerini bulamamıştır. Prens Sabahattin'e göre Osmanlı'nın bu alanlarda gelişmemesinin önündeki asıl neden sosyal yapıydı. *“O halde bakışlarımızı Batı'nın sahici üstünlüğünü sağlayan ve bütün o düşünsel, siyasi ve iktisadi görünüşleri altında gizli kalan bireyci yapı işleyişine çevirmek; sosyal çevremizi de o yönde değiştirmeye ve düzeltmeye çalışmak gerekli!”* (Sabahaddin, 2021, s. 33). Onun bakış açısıyla, Batı'nın üstün olması, Doğu gibi toplumcu/bütüncü bir anlayışa değil, bireyci bir anlayışa sahip olunmasından kaynaklanmaktadır ve Osmanlı'nın bu noktada yapması gereken şey, girişimleri engelleyen toplumcu yaklaşımdan vazgeçerek, bireyci ve kapitalist-girişimci bir yapının ülkede hâkim kılınmasıdır (Gedikli Berber, 2011, s. 219).

Osmanlı'da monarşinin bazı uygulamalarına muhalefet etmek amacıyla kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti, padişahlık makamının korunmasının yanında liberal fikirlerin hâkim olması gerektiği fikriyatına sahip olan Namık Kemal ve Ziya Paşa gibilerinin öncülüğünde faaliyet göstermiş olan bir cemiyettir. Bu cemiyet, padişahı açıktan eleştiren ilk grup olarak kabul edilmektedir (Çubukçu, 1986, s. 32). Namık Kemal, tekelcilik anlayışına karşı çıkmıştır ve serbest bir ticari alan, ekonomik özgürlük, özel teşebbüs gibi liberal fikirlerin faal olması gerektiğine inanmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1996, s. 108). Yalnızca Namık Kemal değil, dönemin önde gelen düşünürlerinden İbrahim Şinasi de serbest ticareten yana tutum ifade etmiştir; özellikle İbrahim Şinasi, bir nebze de olsa Prens Sabahaddin ile ters düşerek, teşebbüs serbestisinden bahsetmiş ama *“...devletin, toplumun çıkarlarına hizmet etmesi gerektiğini...”* savunmuştur (Erdoğan, 2005, s. 32). Daha önce de ifade edildiği üzere Prens Sabahaddin ilerleme için toplumsallıktan sıyrılıp bireyselliği öne süren bir serbest ekonomi anlayışı benimserken, İbrahim Şinasi, teşebbüs serbestisinin yanına *toplumun çıkarlarını* da eklemiştir. Serbest ekonomiye ek olarak merkezîyetçi bir devlet anlayışı savunan İttihat ve Terakki ile yaşadığı ayrılığı Şahsi Teşebbüs grubunu kurarak ilan eden ve cemiyet içinde ayrılma yaşanmasını sebep olan Prens Sabahaddin, kendi grubunun programını İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan Şura-yı Ümmet'te yayınlamıştır. Prens Sabahaddin'in programının birkaç önemli maddesi şu şekildedir (Ülken, 1992, s. 134):

1. Yenilik ve ıslahat hareketleri merkezi bir bakış açısından azade bir şekilde, başka bir deyişle adem-i merkeziyetçi bir anlayışla yurdun tamamına, tüm tebaaya ulaşacak şekilde yapılacaktır.
2. Seçimler yolu ile oluşturulan belediyeler ve onların meclisleri ait oldukları vilayetlerin işleriyle ilgileneceklerdir.
3. Devletin sınırları içerisinde milletler arasındaki çatışmaları ve anlaşmazlıkları çözmek için her milletten nüfusu oranında seçilen kişilerden oluşan bir meclis bulunacaktır.

Bahsi geçen maddeler, modern liberal devletlerin büyük ölçüde uygulamada tuttuğu hususlardır. Ancak maddeleri yalnızca liberalizm ile ilişkilendirmek tek başına doğru değildir. Bu noktada akla gelen fikir hareketi Osmanlıcılıktır. Sabahaddin'e ait yukarıdaki görüşler Osmanlıcılık ile de ilişkilendirilebilmektedir. Nitekim Osmanlı'nın son dönemlerinde imparatorluk gerek maddi gerekse sosyal açıdan istikrar ve bütünlük sağlamada zorlanmıştır. Yukarıda bahsedilen Prens Sabahaddin'e ait öneriler, Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğinin ve devamlılığının korunması açısından birer öneri konumundadır. Bu maddelerden en dikkat çekici olanı ise Osmanlı sınırları içerisindeki farklı milletlerin birbirleriyle olan sorunlarının çözümlenmesi için atılması planlanan adımdır. Bu madde aynı zamanda modern çağ ile kendisini gösteren yönetim kavramını -tam anlamıyla olmasa da- çağrıştırmaktadır. Kararların doğrudan merkezden alınmasını değil, yerel katılımı önemsemektedir.

Prens Sabahaddin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yaşanan fikir ayrılığına rağmen, Sabahaddin'in kurduğu Şahsi Teşebbüs grubuna ait fikirlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organında yayınlanması dikkat çekicidir. Bu durum, cemiyet içindeki genel diyalog iklimini yansıtır niteliktedir. Ancak tarihi süreç adem-i merkeziyetçi Prens Sabahaddin'in grubunu değil, merkeziyetçi fikirlerin ağı bastığı İttihat ve Terakki Cemiyetini öne çıkarmıştır. İttihat ve Terakki tarafından gerçekleştirilen bir darbe girişimi ile iktidara el konulması, merkeziyetçi yapının baskın çıkması ve ses yükseltmesi olarak okunmaktadır. Liberal gelişmelerle birlikte gelişen merkeziyetçi bir yapı olduğunu ifade etmek gerekmektedir; çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi ruhu gereği âdem-i merkeziyetçi bir yapının karşısında durmuş fakat iktidarı ele geçirdikten sonra "milli iktisat" denemelerine girişmiştir. Bu denemelerin temelinde devlet eliyle milli burjuvazi yaratma çabaları bulunmaktadır. Sonraki yıllarda Cumhuriyet ile birlikte devletin benimsemiş olduğu devletçilik ilkesi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çabaladığı hususa benzerlik göstermektedir: *"(devletçilik) Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş ve Türkiye'ye has bir sistemdir... Kişinin çalışmasını esas almakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha kavuşturmak ve memleketi geliştirmek için, milletin genel ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde özellikle ekonomik alanda devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır."*

(İnan, 2020a, s. 444). Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devletçiliğe olan bakışı ile Cumhuriyet rejiminin ilanından sonra Türkiye'nin devletçiliğe bakışı arasında benzerlik olduğu görülmektedir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde liberal bir parti olarak çalışmalara başlayan Ahrar Fırkası, ömrü yaklaşık 2 yıl süren bir siyasal partidir. Liberal söylemlerle birlikte milli bir burjuvazinin gelişmesini isteyen fırka kurucuları, gelişim gösteren burjuvazinin siyasette etkin olmaması gerektiğini savunmuşlardır. Bunun yanında, halkın yönetime katılması gerektiğine inanmaktadırlar (Kaluç, 2009, s. 196). Fırkanın programından alınan şu ifadeler, keskin bir liberal söylem olarak değerlendirilmektedir: *“İnsanlar hür ve hukuk-ı beşer nokta-i nazarından müsavi olarak doğduklarından aharın hukukuna tecavüz etmemek şartiyle hürriyet, hakk-ı temellük, emniyet, huzur-u kanuna mutavaat, asayiş-i umumiye muhil olmayan ef'al ve harekâta serbest, serbest-i kelim, serbesti-i matbuat, serbesti-ticaret, serbesti-i muhaberat, serbesti-i vicdan, serbesti-i seyahat, serbesti-i tedrisat, serbesti-i müşareket, serbesti-i içtima, masuniyet-i mesakin gibi hukuk-ı umumiye maliktirler.”* (Seytidanlıoğlu, 1997, s. 105). Ahrar Fırkası'nın kuruluş sürecinde Prens Sabahaddin'in fikirleri etkili olmuş olsa da kendisi bizzat partinin içerisinde yer almamıştır. Ahrar Fırkası, Prens Sabahaddin'in yokluğunda bir lider seçme gereği dahi duymamıştır. Prens Sabahaddin'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni doğrudan karşısına almaktan çekinmiş olabileceği buna gerekçe olarak değerlendirilmiştir (Kaluç, 2009, s. 194). Fırka, liberal kanatta ve monarşi karşısında bir söylem geliştirmiş ve bu şekilde 1908 seçimlerine girmiştir. Yapılan seçimin ardından Ahrar Fırkası ancak 1 milletvekili çıkarabilmiştir (Burak, 2003, s. 304).

İlerleyen yıllar, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, işgal süreci, Kurtuluş Savaşı ve ulusal bağımsızlığın kazanılmasının ardından Cumhuriyetin ilanı olarak gerçekleşmiştir.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE LİBERALİZM

Osmanlı son dönemindeki liberal hareketlere kısaca değinmenin ardından, bu başlıktan itibaren Türkiye'de Cumhuriyet çağının liberal hareketliliklerine değinilecektir. Öncelikle cumhuriyetin ilk yıllarına bakılacak, sonrasında tek parti ve iki partili dönemlerin liberal hareketliliklerine değinilecek, ardından 1960 ve 1980 darbelerinin yaşandığı dönemlerdeki liberal gelişmeler tartışılacak ve günümüz Türkiye'sindeki durum liberal perspektiften incelenecektir.

İzmir İktisat Kongresi

Cumhuriyetin ilanından sonra devletin nasıl bir ekonomi politikası yürüteceğine dair verilen en net cevap 1923 İzmir İktisat Kongresidir. Kongre, yurdun farklı kesimlerinden ve farklı ekonomik faaliyet alanlarından insanları bir araya getirmiş, Anadolu'yu kalkındırmak için bütüncül bir anlayış yansıtmaya

çalışmıştır. Kongre'nin başında açılış konuşmasını gerçekleştiren Mustafa Kemal Atatürk, Kongre'nin görevini ve amacını özetler niteliktedir: “...*Uzun ihmallerle ve derin ilgisizlik ile geçen yüzyılların iktisadi yapımızda açtığı yaraları tedavi etmek, tedavi çarelerini aramak ve memleketi bayındırlığa, millî bir rahatlığa, mutluluğa ve servete ulaştıracak yolları bulmak için gerçekleştirilecek çalışmanın çok kıymetli ve başarılı sonuçlara ulaşmasını dilerim...*” (İnan, 2020b, s. 57).

Genel anlamıyla işveren ve işçi gibi ikili bir ayrımla kongre görüşmelerinin gerçekleştiğini söylemek mümkündür; kongre öncesinde kurulan Milli Türk Ticaret Birliği ve onun örgütlediği Türk Umum Amele Birliği bunun önemli bir göstergedir (Berberoğlu, 1976, s. 225). Bunun haricinde sanayiciler ve çiftçiler de kongrede yer almışlardır. Türk Umum Amele Birliği; toprak dağıtımı, kooperatif oluşumları ziraat komünleri gibi sınırları net olmayan isteklerde bulunurken, Milli Türk Ticaret Birliği çok daha spesifik taleplerde bulunmuştur. Aşağıda da görüleceği üzere bu talepler Türkiye’de serbest ticaret anlayışının ve kapitalist liberal devlet mekanizmasının işaretleridir. Taraflar ve talepleri genel olarak şunlardır³ (İnan, 2020b; Koç, 2010; Koçaşlı, 2017):

Sanayiciler;

1. Gümrüklerin korunması ve bağımsız bir gümrük politikasının işletilmesi,
2. Tekellerin kaldırılması ve devletin yabancı sermayeye tekel hakkı tanımaması, (+)
3. Deniz ve limanların işletilmesinde ne özel kişilere ne de devlete ayrıcalık tanınmaması, (+, 1926)
4. Milli bir bankanın kurulması ve devletin bu bankadaki hissesinin %50’den fazla olmaması, (+, 1925)
5. Yabancı sermayenin yurda girişinin ancak ülkeye zarar vermeyecek ölçüde sağlanması,
6. Dış ticaret faaliyetleri için devletin maddi gücü ve desteğiyle Türk şirketlerinin örgütlenip milli bir boyut kazanması,
7. Devletin ekonomik ve mali konularda adım atmadan önce meslek örgütlerinin fikirlerine başvurması.

Tüccarlar;

1. Borsa faaliyetlerine Milli bir nitelik kazandırılması,
2. Tekelci uygulamalara karşı önleyici işlemlerin yapılması, (+)
3. Tüccarların kredi alabilmesi için ipotek etme işleminin uygulanabilmesi, (+, 1924)

³ Makalenin kapsamı dışındaki maddeler ayıklanmıştır. Gerçekleştirilen kimi taleplerin yanına (+) işareti ve gerçekleşme yılı eklenmiştir.

4. Ticaret bankasının oluşturulması,
5. Kömür üretiminin zarar görmemesi için dış rekabetten korunma alanı yaratılması,
6. Koruyucu bir gümrük uygulama sisteminin gerçekleştirilmesi. (+, 1929)

Çiftçiler;

1. Çiftçinin üzerinde bir yük olarak görülen ve Osmanlı'dan miras kalan Aşar vergisinin kaldırılması, (+, 1925)
2. Belirli bir devlet tekelinin bulunduğu tütün ekimi ve ticareti konusunda serbestiyet yaratılması, (+, 1925)
3. Tekelciliğin kaldırılması.

İşçiler;

1. Günlük çalışma saatlerinin 8 saatle sınırlandırılması, (+)
2. Kaza ve hayat sigortasının uygulamaya sokulması,
3. Hammaddelerin işlenmeden ihraç edilmemesi.

Bu istekler İttihat ve Terakki ile başlayan milli burjuvazi yaratma çabalarına pozitif katkı sunacak türdendir. Devletin belirli alanların dışında tutulmasına karşın kimi alanlarda devletin bizzat etken rol üstlenmesi liberalizmin bir çelişkisi olarak değil, milli nitelikli bir burjuvaziyi kurma mücadelesinde devletin pasif kalmamasına duyulan gereksinim olarak okunmalıdır. Çünkü muasır medeniyet seviyesine ulaşmanın yolu Batı tipi iktisadi yapılanmadan geçmektedir ve Batı, hali hazırda önemli ölçüde ilerleme kaydetmiştir. Türkiye'nin Batı'yı iktisadi alanda yakalaması için salt liberal emellerle devletin saf dışı bırakılmaması uygun bir adım olmuştur. Fazlasıyla bedel ödenen Kurtuluş Savaşı'nın ardından sağlanan siyasi bağımsızlığın iktisadi bağımsızlıkla perçinlenmesi önemli bir arzu konumuna gelmiş, bir mücadele alanı yaratmıştır (Kayıran ve Saygın, 2019, s. 51). Bunun haricinde, gerçekleştirilen taleplere bakıldığında en az faydayla çıkan grubun işçi grubu olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni olarak işçi grubu ile hükümet arasındaki ilişkinin zayıflığı gösterilebilmektedir (Koçaşlı, 2017, s. 145).

Tek Parti Yönetimi Altındaki Yıllar

Türkiye, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte kendi adımlarını atmaya başladıktan sonra, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve peşinden Serbest Cumhuriyet Fırkası girişimleri ile çok partili hayata geçiş denemelerinde bulunmuştur. Ancak çeşitli sebeplerden ötürü bu denemeler uzun ömürlü olamamış, tek partili düzen 1946 yılına kadar devam etmiştir. 1945 yılında Dörtlü Takrir ile öne çıkan geleneksel ve

muhafazakâr kanattan bazı isimlerin 1946'da Demokrat Parti'yi kurmasıyla Türkiye'de çok partili siyaset nihayet belirli bir düzenin içine giriş yapmıştır. 1980 Darbesi sonrasında belirli bir süre kesintiye uğramasının dışında yaklaşık 75 yıllık çok partili bir düzen bugün hala Türkiye'de tecrübe edilmektedir.

Tek partili yapıdan çok partili yapıya geçiş çabalarında karşımıza çıkan ilk deneme Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'dır. 1925 yılında Kazım Karabekir öncülüğünde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası otoriter rejimlere karşı olan, yerel yönetimlere önem veren, güçler ayrılığı ilkesini ve liberal politikaları savunan bir partidir (Akıncı ve Usta, 2015, s. 44). Fırkanın önemli isimlerinden biri olan Ali Fuat Cebesoy'un aktardığı haliyle, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası parti programında liberalizm, fırkanın esas mesleklerinden biri olarak gösterilmiştir (Cebesoy, 2002, s. 118). Türkiye'nin ilk muhalefet partilerinden olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ömrü yaklaşık 7 ay sürmüştür. Mustafa Kemal Atatürk karşıtlığı, hilafet yanlılığı ve Şeyh Sait isyanıyla ilişkili olduğu gerekçesiyle parti 5 Haziran 1925'te kapatılmıştır (Kocaman ve Ceylan, 2018, s. 19).

Tek partili yapıdan çok partili yapıya geçişteki ikinci deneme Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile benzer bir şekilde Serbest Cumhuriyet Fırkası da liberal bir çizgide siyaset sahnesine çıkmıştır. Bu fırkanın ortaya çıkış süreci, dönemin Paris büyükelçisi olan Fethi Okyar'ın bir gazetede yayımlanan yazısına Mustafa Kemal Atatürk tarafından cevap verilmesiyle başlamaktadır (Akın, 2012, s. 54). Bu olay üzerine ikilinin yaptığı görüşmeler neticesinde Türk siyasal hayatına yeni bir liberal parti dahil olmuştur. Partinin liberal yönüne olan vurguyu ilk yapan, partinin bizzat kurucusu konumundaki Fethi Okyar'dır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2019, s. 16). Kendisinden önceki muhalefet partisine kıyasla ömrü çok daha kısa olan Serbest Cumhuriyet Fırkası, yalnızca 3 ay gibi bir süre için varlığını devam ettirebilmiştir. Fırka, Fethi Okyar tarafından 17 Kasım 1930 tarihinde feshedilmiştir.

1929 Büyük Buhranı tüm Dünya'yı olduğu gibi Türkiye'yi de derinden etkilemiştir. Buhran neticesinde Avrupalı pek çok devletin müdahaleci bir siyaset ve ekonomi politikası geliştirdiği bilinmektedir. Özellikle Keynes bu dönemde fazlasıyla öne çıkmış, çeşitli konularda devleti bizzat sorumluluk alanına çekici uygulamalar önermiş, netice olarak Keynesyen uygulamalar diyebileceğimiz bir ekonomi anlayışı doğmuştur. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları olarak ifade ettiğimiz 1946 yılına kadarki dönem, tüm Dünya'da müdahaleci devlet yapılarının zorunlu olarak geliştiği bir dönemdir; tıpkı Türkiye'de olduğu gibi. Türkiye'de 1929 Büyük Buhranı'nın etkilerinin derinlemesine hissedildiği 1930'lu yılların başında Birinci Sanayi Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Bu plan çerçevesinde devletin piyasaya müdahale edeceğine dair belirtiler şu şekilde kaleme alınmıştır: *"Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi münazaralara ve ihtilaflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman ham madde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak davasında*

müttefiktirler... Bilhassa bu hakikat muhtaç olduğumuz sanayii, zaman kaybetmeden kurmak için en mühim muharririmizdir.” (Boratav, 2005, s. 66). Bu ifadeler, genç Cumhuriyetin çağdaş Batılı rakiplerinin gerisinde kalmaması için devletin harekete geçmesi gerekliliğinden söz etmekte, devlete görev yüklemekte ve liberal ilkelerin aksine, Batı’nın da yaptığı gibi müdahaleci bir devlet figürü çizmektedir. Nitekim 1932 yılında mecliste gerçekleştirilen gizli oturuma dair tutanaklarda dönemin Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve daha sonraki yıllarda Başbakanlık da yapacak olan Recep Peker durumu şu şekilde izah etmiştir: *“Tek vatandaşın yapamayacağı, tek vatandaşlardan mürekkep şahsiyeti hükmiyenin, hususi şirketlerin yapamayacağı işleri devlet yapmalıdır. Ama bize göre, devletin yapması lazım gelen işler bundan ibaret değildir. Devlet aynı zamanda... memleketin, milletin umumi menfaatine taalluk noktasından bizzat devletçe yapılmasında fayda ve lüzum görürse, bu takdirde bu işleri de yapar. İşin mahiyetine göre, ya tanzim ve müdahale suretiyle veyahut işi bizzat yapmak suretiyle devlet kendisini ihdas ve reyini infaz eder.”* (Kuruç, 1988, s. 257). Aynı parti çatısı altında yeri bulunan ve tıpkı Peker gibi gelecekte başbakanlık yapacak olan Celal Bayar ise Peker’in kapsamı oldukça geniş olan bu devletçilik yaklaşımına eleştirel nitelikte bir karşı duruş sergilemiş ve her alana müdahale etme potansiyeli olan bir devlet mekanizmasına karşı çıkmıştır: *“...serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen aşırı devletçilik fikrine onay yoktur... İktisadi... sahada... fertlerin... şirketlerin, münhasıran devletin yahut Milli iktisat kuvvetleriyle müştereken devletin mesaisiyle... yapılacak sayısız işler vardır... Bu Milli kuvvetlerin... arasında ahenk temin etmek...(gerekmektedir)”* (Boratav, 2006, s. 174). Yapılan bu açıklamalar devletçiliğin sınırlarının belirlenmesi olduğu kadar liberalizmin kaplayacağı alanı belirleme çabaları olarak da değerlendirilebilmektedir. İkiliden ilk olarak Celal Bayar’ın başbakanlığa çıkması ile devletçilik uygulamaları geri planda kalma eğilimi yaşamış, 1946 sonrasında ise liberal eğilimler öne çıkmaya başlamıştır (Yaşlı, 2011, s. 154).

Türkiye’de 1932 yılı ile devletçi uygulamalar iyiden iyiye kendisini göstermiştir. Bu alanda atılan birtakım adımlar bulunmaktadır. Bunlar; Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası’nın kurulması, Teşvik-i Sanayi Kanunu’nda bulunan yurtdışından makine ve hammaddelerin gümrüksüz ithaline ilişkin hükmün iptalidir (Abukan 2009, s. 46). Atılan bu adımlardaki amaç devleti bizzat “oyunun” içine sokacak araçları kullanıma sokmaktır. Bunların dışında çıkarılan 8’li kanun paketi olarak nitelendirebileceğimiz kanunlar sayesinde devlet, devletçilik ilkesini oldukça canlandıracak enstrümanlara kavuşmuştur. Bu kanunlar şunlardır: 2054 Sayılı Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun, 2056 Sayılı Hükümetçe Ziraat Bankası’na Satın Aldırılacak Buğday Hakkında Kanun, 2058 Sayılı Devlet sanayi Ofisi’nin Kuruluşu Hakkında Kanun, 2059 Sayılı Menkul Kıymetler ve Kambiyo Hakkındaki Kanuna İlave Kanun, 2061 Sayılı Türkiye’de Afyon Yetiştiricileri Satış Kooperatifi Hakkında Kanun, 2062 Sayılı T.C. Merkez Bankası Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, 2064 Sayılı Türkiye Sanayi

Kredi Bankası'nın Kuruluşu Hakkında Kanun, 2068 Sayılı Türkiye İskele ve Limanlar Arasında posta Seferleri Hizmetinin Devlet İdaresine Alınmasına Dair Kanun.

Cumhuriyetin ilk on yılı tamamlanıyor iken gerçekleştirilen yeni düzenlemelerin amacı, toplumun çeşitli alan ve yöntemlerle devlet tarafından kontrol edilmesi olarak değerlendirilmektedir (İnsel, 2002, s. 48). Bu noktada Türkiye'nin Batı'yı yakalama mücadelesinde devletçi uygulamalar nedeniyle Batıyla ilişkiler kurma konusunda sorun yaşayıp yaşamadığı sorusu akla gelmektedir. Zira Batı, liberal-kapitalist uygulamaların beşiği olduğundan, devletçi uygulamalar geliştiren Türkiye'nin Batı'dan uzaklaşma olasılığı bulunmaktadır. Ancak bu dönemlerde Batı'da da Keynesyen politikalarla devlet öne çıktığından, Batı ile Türkiye arasında iktisadi politikalar bazında bir eş zamanlı reaksiyon söz konusu olmuştur. 1930'lar sermayenin birikimi konusunda Batı'da ve Türkiye'de paralel değişimlerin yaşandığı yıllar olarak değerlendirilmektedir (Örnek, 2019, s. 201). Dolayısıyla Türkiye, Batı'ya ulaşma noktasındaki hedefleri bazında bir kopuş yaşamamıştır. Liberal kapitalist uygulamalardan devletçi kapitalist uygulamalara geçildiği anlaşılmaktadır. Fakat Türkiye ekonomik açıdan zor süreçlerin içine girmiştir. Büyük Buhranı takiben İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması sıkıntıların yaşanmasında temel faktörler olmuştur. Değerlenen Türk lirasının devalüe edilmesi ve bu yolla ihracatta belirli bir artışın yaşanıp cari fazla verilmesi amaçlanmıyorsa da beklendiği gibi olmamıştır (Payaslı, 2011, s. 133).

Türkiye siyasetinde uzun yıllar yer edecek olan Celal Bayar, iktisat bakanlığı görevini yerine getirdiği 22 Mayıs 1936 tarihinde mecliste yaptığı konuşmada, liberalizme olan bakış açısını göstermektedir: *"Biz kendi fabrikalarımızı Kayseri'de, Ereğli'de Nazilli'de kuruyoruz... Ben fabrikalarımı ekonomi plânı ile çizilen millî endüstri ocakları içinde kurarken liberal esaslarla fabrika kurdurarak kendi fabrikalarımızı da tahribe meydan vermem..."* (Özgen, 2007, s. 79). Ancak sonraki yıllarda Celal Bayar'ın liberal bir çizgide kurulan Demokrat Parti'ye katıldığı görülmektedir. Hatta Celal Bayar Demokrat Parti'nin genel başkanlığı koltuğuna dahi oturmuştur. Elbette tüm bunlarda Adnan Menderes'in etkisi bulunmaktadır. Celal Bayar'ın siyasi kişiliğinde Adnan Menderes'in etkisi söz konusudur. Bunu Celal Bayar birinci ağızdan pek çok defa vurgulamıştır (Bayar, 2010). Bayar, siyasette yer edinmeye başladıktan sonra devletçi uygulamalardan yana tavır takınmış fakat aşırı devletçiliğe karşı olmuştur. Liberal söylemlerin ağır bastığı Demokrat Parti'nin yanında yer alarak siyasi çizgisinde bir değişiklik göstergesine sebep olmuşsa ve bazı liberal söylemler geliştirmişse de (Payaslı, 2011, s. 135) Demokrat Parti'nin iktidarda zaman geçirdikçe devletçi politikalar üretmesi Celal Bayar, Adnan Menderes ve beraberindekilerin devletçi ve kontrolcü siyaset anlayışını işaret etmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ABD'nin sosyalizm endişesinden ötürü Avrupa ülkelerine ve Türkiye'ye maddi destekte bulunma kararı alması ABD-Türkiye ilişkilerini pozitif anlamda etkilemiştir.

Türkiye ekonomisi hakkında incelemelerde bulunmak için ABD’den gelen Thornburg, yaptığı incelemenin sonucunda devletçiliğin terk edilmesi gerektiğini vurgulamış, serbest girişimin geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir (Ahmad, 1996, s. 160). Rapor yalnızca iktisadi alanla sınırlı kalmamış, adeta Türkiye’yi tümüyle tanıma ve öğrenme ödeviyle hareket etmiştir. Genel itibariyle negatif bir sonuçlandırmalar bütünü sunan rapor başlangıç bölümünde Türkiye’yi şöyle tanımlamıştır: “*İnsanda Türkiye’den ayrılırken kalan intiba, hariçten ithal edilecek büyük bir heves ve hareketle yukardan aşağı, büyük kısmı hala orta çağ, hatta daha eski yaşama tarzları içinde bulunan bir halk üzerine empoze edilmiş ince bir modernlik kaplaması içinde bulunan bir alemin bıraktığı intibadır.*” (Thornburg, 2002, s. 18).

Demokrat Parti Döneminde Liberal Hareketlilikler

Cumhuriyet Halk Partisi’nin uzun süre ülke yönetiminde tek söz sahibi merci olmasının ardından mecliste yaşanan bir takım fikir ayrılıkları, yeni bir yol arayışını tetiklemiştir. Bu yeni yol arayışı Demokrat Parti olarak ortaya çıkmıştır. Demokrat Parti’yi doğuran temel faktör Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’dur. Bu kanunun yasalaşma sürecinde yaşanan sıkı tartışmalar, henüz ülkedeki tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi içerisinde muhalefeti iyiden iyiye hararetlendirmiştir (Eroğul, 2019, s. 12). Kanun tartışmaları neredeyse 6 ay sürmüş ve ancak Haziran 1945 tarihinde yürürlüğe girebilmiştir. 4753 Sayılı Kanun genel itibariyle topraksız olan çiftçinin devlet eliyle topraklandırılmasını, mevcut toprak sahiplerinin ellerindeki toprakların bir bölümünün devlet eliyle alınmasını ve bu alım işleminin arazinin bedeli olan fiyattan değil, arazi vergisine konu olan matrahtan yapılmasını içermektedir. Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, kanuna karşı getirilen eleştirilere yanıt verirken, kanuna muhalefet eden Adnan Menderes hakkında bir iddiada bulunmuştur: “... toprak sahibi arkadaşlardan... Yedi, sekiz arkadaş Başbakanlığa geldiler. Gelenlerin kim olduğunu bilmek sadece toprak işi için gelmiş olduklarını anlamaya kâfi idi. Hakikaten öyle oldu. 7’sini de ayrı ayrı dinledim ... bilhassa Adnan Menderes son bir gayretle ameleye toprak vermemek... için elden gayreti sarfetti.” (TBMM, 1945, 106). Kanunun çıkarılma nedeni ise iki yönlü gözükmektedir. Bunlardan birincisi tarımla uğraşan ve belirli bir zenginliğe erişmiş olan kesimin elindeki toprakların bir kısmının alınarak bu kesimin gücünün kırılması ve kontrolünün sağlanması; ikincisi ise buhran, savaş, devalüasyon derken beli bükülen topraksız çiftçi kesiminin Cumhuriyet Halk Partisi’ne olan desteğini sağlama çabasıdır (Özçelik, 2010, s. 169). Fakat bunun fayda sağlamadığı ve hatta parti içerisindeki muhalefetin ateşini körükleyerek Demokrat Parti’nin gelişmesini sağladığı görülmektedir.

Demokrat Parti’nin 1946 yılında yayınlanan parti programında parti yöneticileri, özel teşebbüse ve özel sermayeye duydukları güveni ifade etmiş, ancak devletin de bazı alanlarda teşebbüslerinin bulunabileceğinin ama bu alanların sınırlarının iyice belirlenmesi gerektiğinin üzerinde durmuşlardır. Devlet ile özel sermayenin ahenk içerisinde çalışabileceği ve birbirini tamamlayabileceği genel görüşü

hakimdir. Zaten Demokrat Parti'nin seçilmeden önceki süreçte liberal ve özgürlükçü söylemlerinin olduğu bilinmektedir. Bunda tek parti döneminde uygulamada olan antidemokratik kanunlar ve sıkıyönetim rejimi uygulamalarının etkisi olduğu değerlendirilebilir. Ayrıca Demokrat Parti'nin çizdiği liberal ve özgürlükçü portre medyanın da ilgisini çekmiştir. Dönemin en önemli kitle iletişim aracı olan gazeteler Demokrat Parti'ye desteklerini haberleriyle göstermişlerdir.

Demokrat Parti'nin ve yönetimi altındaki Türkiye'nin liberal kapitalist kanatta yer aldığı en önemli göstergesi 1950 yılında ortaya çıkan Kore Savaşı'dır. Türkiye'nin savaşa neden katıldığı yönündeki tartışmalar büyük ölçüde NATO'ya dahil olma arzusu etrafında şekillenmektedir. Hatta Başbakan Adnan Menderes bu arzuyu dillendirmiştir: *“Birleşmiş Milletler adına Kore’de kızıl kuvvetlere karşı ortak bir cephe kurmak üzere Amerika’nın hür milletlere bir çağrısı var. Ortak güvenlik ruhunu yürütmek ve itibarımızı yükseltmek bakımından bu bizim hesabımıza yaman bir fırsattır. NATO’ya katılmamıza da köprü olabilir...”* (Yalman, 1997, s. 1536-1538). O yıllarda Türkiye’de ve özellikle Batı dünyasında bariz bir komünizm endişesi bulunmaktadır. Dönemin yayın organları incelendiğinde neredeyse her gün anti-komünist haberler yer aldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: “Yakalanan komünist şebekesi” (Milliyet, 07.06.1950), “Maarifte kızıkların temizliği” (Milliyet, 15.08.1950), “Komünizm propagandası yapan öğretmen” (Milliyet, 26.11.1952). Ayrıca bu dönemde Köy Enstitüleri de komünizmi yaydığı endişesiyle kapanma sürecine girmiştir.

Komünizm ve kapitalizmin savaşı olan Kore Savaşı için BM’den destek çağrısı geldiğinde, bu çağrıya ABD’den sonra ilk cevap veren ülke Türkiye olmuştur (Güven, 2007, s. 137). 4500 kişilik askeri birlik Güney Kore tarafında -yani kapitalist kanatta- savaşmak için Kore’ye doğru yola çıkmıştır. İç siyasetten, özellikle muhalefet partisi Cumhuriyet Halk Partisi’nden Kore’ye asker gönderilmesine bir karşı duruş söz konusu olmamış ancak bu kararın alınma şekli eleştirilmiştir. Karara esas olarak değil biçimsel açıdan karşı çıkmışlardır çünkü Demokrat Parti bu kararı alırken Meclis’e danışmamış ve Meclis’ten onay almamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi sınır dışı operasyon yetkisinin Meclis’te olduğunu, Kore’ye asker gönderilmesine karşı olmadıklarını ancak kararın alınmış şeklinin yanlış olduğunu ifade etmiştir (Gök, 2003, s. 68). Adnan Menderes ise kararın kesinliğine ve tartışılmazlığına vurgu yapmıştır: *“Kore’ye asker gönderilmesi aleyhine yapılacak propaganda hiçbir surette iyi niyetle hamlolunamaz⁴. Bu gibi hareketler ceza kanunumuzla suç sayılmıştır ve ağır cezalarla karşılanmıştır.”* (Cumhuriyet, 25.08.1950). Yurtta komünizm aleyhinde ama Amerika lehinde yaratılan atmosfer, Kore kararının eleştirilmesini zorlaştırmıştır (Eroğul, 2019, s. 91). Nihayetinde Türkiye Kore Savaşı’nda gösterdiği cesaret ve mücadeleden ötürü Batılıların gözünde olumlu bir izlenim kazanmıştır. 1952 yılında NATO’ya dahil olma sürecinde en büyük etken de

⁴ Hamletmek: Bir sebebe yormak, anlam vermek (TDK).

bu olmuştur. NATO'ya dahil olmak yalnızca komünizme karşı askeri bir şemsiye açmak demek değildir, ayrıca ticari, sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan Batı ile daha yakın ilişkiler kurmak demektir. Bu yönüyle düşünüldüğünde Cumhuriyetin kurulması ile karar verilen Batı'ya yaklaşma arzusunda önemli bir adımın atıldığı anlaşılmaktadır. Bu yakınlaşma Batı'dan Türkiye'ye akan nehrin debisini arttırmıştır; kültürel, askeri, ekonomik ve siyasi anlamda Batı ile Türkiye arasındaki yakınlık artmıştır.

Demokrat Parti'nin siyasi söylemleri incelendiğinde Cumhuriyet Halk Partisi'ne kıyasla özel teşebbüsün çok daha öne çıktığı bir anlayış biçimine sahip olduğu görülmektedir (Çufalı, 2004, s. 65). Aslında bu durum oldukça basit düzeyde bir tez-antitez karşılaşması olarak değerlendirilebilir. Çeşitli sebeplerden ötürü devletçi uygulamalar geliştiren Cumhuriyet Halk Partili yöneticilerin karşısında devletçi uygulamaları eleştiren bir grubun çıkması oldukça doğal bir durumdur. Demokrat Parti'nin Üçüncü Büyük Kongre'sinde kabul edilen parti programı incelendiğinde devletçiliğin yok sayılmadığı, hatta varlığının devam etmesi gerektiği, ancak devletin her alanı kaplayıp özel teşebbüsü engellememesi, dahası, özel teşebbüs ile devlet teşebbüslerinin eş güdüm yakalaması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Devletin müdahale edeceği alanlar ise şu şekilde çerçevelenmiştir: Birincisi, özel teşebbüsün yeteri kadar kazanç sağlayacağından emin olamadığı ve kazanç sağlama ihtimali olsa dahi ilgili işe gücünün yetmediği durumlar varsa, bu ilgili iş alanları memleketin korunmasında ve gelişmesinde olumlu etki yaratacak iş alanları ise devlet teşebbüsünde bulunabilir. Bu iş alanları demiryolu, liman, santral gibi büyük ölçekli yatırımları kapsamaktadır. İkincisi, devletin ve milletin geleceği açısından kontrolünün devlet elinde olması gereken iş alanlarında devlet müdahil olabilir. Bu iş alanları maden ve orman işletmelerini kapsamaktadır. Üçüncüsü, devlet hangi iş alanında teşebbüste bulunursa bulunsun, özel ve devlet teşebbüsü faaliyetlerine karşı devlet tarafından sergilenecek muamelede farklılık olmayacaktır. Ayrıca devlet, müdahil olduğu alanlarda kar elde etmek için değil, halkın gereksinimlerinin karşılanması için çalışacaktır (DP, 1951, s. 57). Demokrat Parti bu şekilde liberalizmin damarlarından biri olan özel teşebbüs ile devletçiliğin sınırlarını belirli bir şekilde çizmeye çalışmıştır. Hatta daha da ileriye gidilerek, yukarıda ifade edilen iş alanları dışında kalan devlet teşebbüslerinin özelleştirilmesi gerekliliği de önemli bir şekilde vurgulanmıştır. Böylesi bir programa rağmen Demokrat Parti'nin iktidar makamına ulaştıktan sonra devletin piyasadaki varlığında bir azalma olmamış, aksine devlet teşebbüsü sayısında artış yaşanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demir Yolları, Posta Telefon ve Telgraf Genel Müdürlüğü, Denizcilik Bankası, Devlet Malzeme Ofisi, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, Et Balık Kurumu, Türkiye Demir Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü gibi pek çok devlet teşebbüsü piyasada yerini almıştır. Bu noktada Demokrat Parti'den beklenen temel faaliyet, programda öngördüğü alanlarda devlet teşebbüslerini hayata geçirmek ve bu alanların dışında kalan teşebbüslerin özel sektöre devrini sağlamaktır. Ancak nüfusun ciddi bir bölümünün tarım sektöründe çalıştığı, özel teşebbüsün hali hazırdaki zayıflığı, Türkiye'de tarihsel olarak liberal ve serbest ekonomi politikalarının kökleşmemiş

olması gibi nedenlerden ötürü devletin piyasadaki varlığı, vaat edildiği gibi azalmamış, artmıştır (Takım, 2012, 166). Nitekim Demokrat Parti özelleştirme işlemlerinden Üçüncü Hükümet Programından itibaren vazgeçmiştir; bu husus, önceki programların aksine bir daha metne dökülmemiştir.

Demokrat Parti'nin iktidarda olduğu yıllarda ülke tarımında yaşanan makineleşme süreci, ülke ekonomisini, iktisadını, sosyolojisini ve psikolojini derinden etkileyecek bir süreci başlatmıştır. Tarımsal kesimde makineleşme sayesinde iş gücüne duyulan ihtiyacın azalması, kırsal bölgelerde işsizliğin oluşmasını tetiklemiştir. Ortaya çıkan bu işsiz nüfus kentlerde özel teşebbüs tarafında kurulan işletmelerde çalışmak için göç sürecine dahil olmuştur. Bu tarihten itibaren kent nüfusu hızla kır nüfusunu yakalamış ve sonraki yıllarda kırsal bölge nüfusunu ciddi ölçüde geride bırakmıştır. Özellikle ABD'den gelen Marshall yardımları neticesinde tarımda yaşanan makineleşme oranı hayli artmıştır (Yurtoğlu, 2014, s. 261). Demokrat Parti'nin iktidarı ile Türkiye'de başlayan değişim rüzgarı ekonomik açıdan istenen seviyeleri görmeye yetmemiş ve Türkiye gerek cari açığa gerekse kamu harcamalarında ciddi artışlarla karşı karşıya kalmıştır. Yabancı sermayeyi yurda çekmek adına Petrol Kanunu ve Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu uygulamaya alınsa da istenen karşılık bulunamamıştır ve böylece çeşitli işlemler için sağlanması gereken para Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kaynaklarından temin edilmiştir (Coşar, 2005, s. 34). Fakat bu durum ülkenin giderek daha fazla ekonomik sorun yaşamasına sebep olmuştur. Kore Savaşı'nın ardından Dünya'da tarımsal ürüne duyulan ihtiyaç fiyatları arttırmış, hava koşulları güzel bir istikrar yakalamış, böylece tarım sektörüne ilgi gösteren hükümet, ekonomik açıdan güzel bir ivme kazanmıştır. Ancak savaş sonrasında olumsuz hava koşulları nedeniyle aksayan ürün verimliliği neticesinde Demokrat Parti kırsal kesimin oyunu tutabilmek adına tarımsal ürünlere yüksek alım fiyatları vermiş ve bu uygulama ile bir yandan kırsal kesim vatandaşlarını ekonomik açıdan korumaya çalışmış bir yandan da devletin sırtındaki ekonomik yükü artırmıştır (Canlı, 2020, s. 94; Pamuk, 2016, s. 227). Yaşanan birtakım ekonomik sıkıntılardan hareketle hükümet İkinci Dünya Savaşı'nda uygulanmış olan Milli Koruma Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koymuş, buna ek olarak mal stoku yapanlar hakkında da ciddi cezai yaptırımlar getirmiştir (Çalık, 2012, s. 194). Dönemin Demokrat Parti Tokat milletvekillerinden Ahmet Gürkan gerçekleştirilen uygulamayı kendisine gelen bir mektubu göstererek eleştirmiştir: *“Köylü armudunu, elmasını şehre götürüyor, tutmuşlar armudun etiketi yok diye köylüyü yakalayıp götürmüşler. Halbuki adamın ne etiketten ne bir şeyden haberi var. Zavallı armutçu 3 ay hapis yatmıştır. Bizim maksadımız bu mu idi?”* (Albayrak, 2005, s. 241). Kuruluş ve iktidara geliş sürecinde liberal ve serbestiyet temalı söylemleri ön planda tutan Demokrat Parti, zamanla liberal politikalarından uzaklaşmış ve müdahaleci bir devlet aygıtı yaratmıştır.

Yaklaşık 10 yıllık bir iktidar deneyimi yaşayan Demokrat Parti, iktisadi ve sosyal alanda etkili olan uygulamalar hayata geçirmiştir. Ancak Demokrat Parti'nin en çok eleştirildiği ve iktidarının darbe yoluyla sona ermesine neden olan etmen, siyasidir. 1950'li yılların sonlarına doğru yaşanan öğrenci olaylarını bastırmada hükümetin zayıf kalması, buna mukabil üniversitelerin kapatılması, askeri öğrencilerin yürüyüş protestoları, tahkikat komisyonu gibi etmenler ülkedeki siyasi ve sosyal ortamı fazlasıyla germiştir (Karpaz, 2020, s. 190). Bu olayların üzerine siyasetin ülkeyi idare edemediğine inanan ordu, cumhuriyet tarihindeki ilk askeri müdahalesini gerçekleştirmiştir.

1960 Sonrası Dönemde Liberalizm

1960'lar Türkiye için yeni bir ekonomi ve siyaset modelinin benimsendiği yıllardır. 27 Mayıs Darbesi sonrası iktidarı ele geçiren gruplar, kendinden önceki uygulamalara karşı set çekmek ve ekonomik politikalara dair bir reçete sunmak amacıyla çalışmalar yapmıştır. O yıllarda hazırlanan anayasa ve uygulamaya konan ekonomik hedefler incelendiğinde devletin oyunun bir parçası yapıldığı anlaşılmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından savaştan bitap halde çıkan Avrupa ülkelerinde kalkınmayı hızlandırmak amacıyla devletin sorumluluk üstlendiği bilinmektedir. Türkiye'de de benzer bir durum gerçekleşmiş ve gerek piyasa içerisinde gerekse devlet teşkilatlanmasında devletin etkisi büyük olmuştur. Türkiye'de bu doğrultuda atılan adımlardan en önemlisi ithal ikameci sanayileşme modelidir. Bu modelde İzmir İktisat Kongresi sonrası büyümeye başlayan Milli burjuvazinin ve yerli üreticinin korunması amaçlanmıştır; gümrük duvarları yükseltilip üreticilerin iç pazara dönük üretim yapmaları sağlanarak dışarıdan gelecek rekabetin önü kesilmiş, içeride üretilen malların içeride tüketimi sağlanmış ve böylece milli burjuvazi korunmaya çalışılmıştır (Ercan, Gültekin Karakaş ve Tanyılmaz, 2008, s. 14). Sanayici, bu dönemde gelirini önemli ölçüde artırmıştır. Bu artışın başlıca nedenleri gelir vergisinde yaratılan indirim, çeşitli bankalar aracılığıyla sağlanan ucuz kredi, devlet teşvikleri ve devletin ticari hayatı geliştirmeye çalışırken merkez noktası olarak sanayiye seçmiş olmasıdır (Atılğan, 2017, s. 344). Açık bir şekilde devlet, serbest girişimin gelişimini sağlayan bir rol üstlenmiştir. Fakat 1970'lerin ortasında döviz darboğazı olarak adlandırabileceğimiz bir kriz ortamı açığa çıkmıştır (Demir, 2009, s. 220). Bu kriz ortamı aslında büyük ölçüde devletin belirlediği ekonomik yönelim ile alakalı gözükmektedir. Gümrük duvarlarının yükseltilmesi, içeride üretilen malın içeride tüketilmesi ve yerli burjuvazinin iç piyasada sermaye biriktirmesi ihracat kaleminde gerilemelere sebep olmuş ve netice itibarıyla Anadolu'ya giren döviz miktarında azalmalar yaşanmıştır. 1973'te ortaya çıkan OAPEC Petrol Krizi ile birlikte petrol fiyatlarının artması döviz krizinde olan Türkiye'yi iyiden iyiye kısıp almıştır (Tan ve Kumcu, 2005, s. 163). Bu yıllarda döviz girdisi, yurtdışında yaşayan gurbetçiler tarafından belirli bir ölçüde sağlanmıştır. Avrupa'nın farklı noktalarında yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının tatil, ziyaret vb. nedenlerden ötürü yurda

getirdikleri dövizler o yıllar için temel döviz girdisi olarak görülmüştür (Bulut ve Ceylan, 2012, s. 212). 1977 yılında Başbakan Demirel tarafından ifade edilen Türkiye'nin "70 cente muhtaç" olma durumunun ülkedeki döviz sıkıntısını vurgular nitelikte olduğu düşünülmesine karşın Demirel'in sonradan yaptığı açıklamalar bakış açısının farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Demirel bir konuşmasında ülkenin "70 cente muhtaç" olduğunu ifade etmiş ancak sonrasında bu açıklamasını Hürriyet gazetesi yazarı Emin Çölaşan'a gönderdiği mektupla detaylandırmıştır: "1975 senesinin 'hac' mevsiminde 136 bin kişiye hacca gitme imkânı sağlanmıştır... Bunun için 70 milyon dolar tahsis edilmiştir. Ülkenin... pek çok sıkıntısına rağmen, Türk vatandaşlarının İslam'ın farzlarından olan 'hac' ibadetlerini yapabilmeleri sağlanmıştır... Buna rağmen, yeni talepler gelmeye devam etmiş...tir. Bunlara verdiğimiz cevap, 'Ülkenin 70 cente ihtiyacı varken, bu hizmete 70 milyon dolar verilmiştir. Bunu takdirle karşılayın, daha fazla talepte bulunmayın.'" (Hürriyet, 19.03.2002).

27 Mayıs darbesi sonrasında hazırlanan Anayasa ile daha önce Türkiye'de tecrübe edilmemiş bir takım yeni devlet kurumları ortaya çıkarılmış, bazı uygulamalardan vazgeçilmiş ve yerlerine yeni uygulamalar getirilmiştir. Bunları temel düzeyde şu şekilde sıralamak mümkündür: Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, Cumhuriyet Senatosu'nun kurulması, Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması, Üniversitelerin ve TRT'nin özerk kurumlar haline getirilmesi, Cumhurbaşkanı'nın partisiyle ilişkisinin kesilmesi. Bunlardan Devlet Planlama Teşkilatı'nın kuruluşu devlet merkezli bir ekonomik politika sürecine işaret etmektedir. Diğerleri ise daha çok önceki hükümet döneminde yaşanan bazı faaliyetlerin bir daha yaşanmaması amacıyla hayata geçirilmiş gözükmektedir. Anayasa Mahkemesi, işlevi gereği güçler ayrılığını temin edip kanunların anayasaya uygunluğunu denetlerken, bir yandan da bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunmasını amaç edinmektedir. Bireyin temel hak ve özgürlükleri kapsamına giren yaşam, mülkiyet ve özgürlük gibi çeşitli hakların birey lehine korunması, liberal ideolojinin bireyden yana olan tutumuyla örtüşmektedir. Üniversitelerin ve TRT'nin özerkleştirilmesi, devletin bu iki alandan belirli bir ölçüde çekilmesi anlamına gelebileceği gibi devleti yönetenlerin bakış açısının ve görüşlerinin eğitim ve yayın yoluyla aktarılmasının da önüne geçebilecek bir adımdır. Bu durum, liberal düşüncenin temellerinde olan devletin küçültülmesi fikriyle örtüşür vaziyettedir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ise liberal ideolojinin kapsamına giremeyen bir yeniliktir. Kanımızca, 27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştirenler, Demokrat Parti döneminde yapılan devlet harcamalarının yanlış olduğunu düşünmelerinden ötürü hayata geçirdikleri Devlet Planlama Teşkilatıyla, devlet harcamalarının dağılımının ve yetkisinin bir siyasi partide değil, bürokratlarda olmasını amaçlamışlardır. Teşkilat tarafından hazırlanan planlar doğrultusunda yatırımlar gerçekleşmiş ve plan hazırlama sürecinde Jan Tinbergen'in ortaya attığı "aşamalı planlama modeli" baz alınmıştır (Soyak, 2003, s. 176).

27 Mayıs 1961 darbesinin ardından siyasi yasak uygulaması hayata geçirilmemiştir. Dolayısıyla darbeyi takip eden 1961 yılında gerçekleştirilen seçimlerde mecliste dört farklı siyasi parti koltuk kazanmıştır. Hiçbir parti tek başına hükümeti kuracak çoğunluğa ulaşamadığından bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu koalisyon hükümetinde Cumhuriyet Halk Partisi ve liberal söylemlerle kurulmuş olan Adalet Partisi yer almıştır. Ayrıca bu koalisyon -26. hükümet- Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk koalisyonu olma özelliği taşımaktadır. Adalet Partisi'nin 1961 tarihli parti programı prensip maddelerinde yer alan 13. madde, partinin sağlık sistemini özelleştirme arzusunu ifade eder niteliktedir (AP, 1961a, s. 6). Ayrıca partinin 1961 tarihli seçim beyannamesinde de bireysel girişimi köstekleyen devletçilik ilkesine karşı oldukları ifade edilmiş, sanayileşmede bireysel girişimin devlet tarafından planlanması değil, desteklenmesi gerekliliği belirtilmiş, keskin bir liberal yaklaşımla devletin küçültülmesini değil, serbest girişimin büyümesi sürecinde devletin yol göstermesi planlanmıştır (AP, 1961b). Adalet Partisi'nin bu söylemleri, ilerleyen süreçlerde yayımlanan parti programlarında da yerini korumuştur. 1969 programında adem-i merkezîyetçilik müesseseleri ile demokratik toplum arasında pozitif bir bağ kurulmaktadır (AP, 1969, s. 4). Bu yönleriyle Adalet Partisi liberal bir çizgi yakalamış gözükmektedir. Ancak parti programları ve seçim beyannamelerinde aile, milli değerler, gelenekler ve kültürel değerler üzerine yapılan koruyucu nitelikteki ifadeler, partinin ruhundaki muhafazakar dokuyu da gösterir niteliktedir.

1960'larda diğer dönemlere kıyasla nispeten hükümet istikrarı olmasına karşın, 1970'ler adeta koalisyonlar çağı olmuştur. Özellikle 1980 darbesine giden süreçte yurt içerisindeki genç-yaşlı farklı grupların siyasal kutuplaşmadan ötürü birbirinin canına kastettiği görülmektedir. Elbette böylesi bir ortamda verimli bir siyaset rejimi hüküm sürememiştir. Sadece siyaset değil, sosyal ve iktisadi meseleler de gözden kaçırılmaması gereken noktalardır (Akşin, 2020, s. 271-273). 1970'li yıllarda bürokraside yaşanan parti orijinli kadrolaşma (Heper, 2018, s. 155), devletteki yolsuzluk iddialarına ek olarak ciddi borçlanmalar, öğrenci olayları, çeşitli siyasi derneklerin mücadelelerini sokaklara taşınması (Akşin, 2020, s. 268), terör saldırılarının artması, ekonomik darboğaz, cumhurbaşkanının bir türlü seçilememesi (Karpat, 2020, s. 278), meclisteki partilerin sert siyasi dili ve sürekli olarak hükümetin değişmesi gibi etmenler adeta birbirini kovalayan problemler yumağı haline gelmiştir. Böylesi bir ortamda ordu, siyasetin yetersiz kaldığı düşüncesinden hareketle 1980 darbesini gerçekleştirmiştir.

1980 Sonrası Dönemde Liberalizm

1980 Darbesi siyasi ve sosyal olduğu kadar ekonomik alanda da Türkiye'yi oldukça değiştirmiştir. “Darbe” denildiği zaman zihinde canlanan olumsuz duygu ve düşüncelerin büyük ölçüde 1980 Darbesi'nden kaynaklandığı düşünülmektedir. 1980 Darbesi, Anadolu insanının geçmişinde ve geleceğinde 1960 Darbesi'nden daha derin izler bırakmıştır. Siyaset, asker eliyle dizayn edilmiş, “doğru” olan her şey darbeyi

gerçekleştirenlerin “doğrularıyla” sınırlı kalmıştır. Darbenin yarattığı sosyal ve psikolojik etkiler, edebiyat ve sanatın farklı alanlarında işlenmeye başlanan sosyolojik durumlar ve toplum içerisindeki sıradan vatandaşın üzerindeki etkileri literatürde geniş kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır. Ekonomi politikası açısından döneme damgasını vuran ve bugün dahi üzerinde çalışılan ve incelemelere konu olan mesele 24 Ocak Kararlarıdır. Bu kararların mimarı ise Turgut Özal’dır. Darbeden 8 ay kadar önce kamuoyuna duyurulan kararlar bir dizi ekonomik düzenlemeyi içermektedir. Bu düzenlemeleri şu şekilde ifade etmek mümkündür (Ulagay, 1983, s. 15-16):

1. 1960 sonrasında benimsenen ithal ikameci modelin terk edilmesi ve ihracatı önceleyen bir sanayileşme modeline geçilmesi,
2. Değerlenmiş olan Türk lirasını devalüasyona uğratarak değerinin düşürülmesi ve bu sayede ihracatın arttırılması,
3. Faiz üst sınırlarının devlet tarafından değil serbest piyasa koşullarınca belirlenmesi,
4. Enflasyonu denetleyici bir enstrüman olarak yüksek faizin ve sınırlı kredi politikasının uygulanması,
5. Fiyatların piyasa tarafından arz ve talebe göre belirlenmesi ve devletin fiyat belirleme rolünü bırakması,
6. Devlet teşebbüsleri tarafından üretilen temel malların üzerindeki sübvansiyonların kaldırılması ve fiyatların arttırılması,
7. Kamu İktisadi Teşebbüslerini birer istihdam deposu olarak görme anlayışından çıkarmak için bu alanda reform yapılması,
8. Kamu harcamalarının kısılması ve denk bütçenin sağlanmaya çalışılması,
9. Yabancı sermayeyi çekecek yeni adımların atılmasına paralel olarak devlet tekelindeki iş alanlarının yerli veya yabancı özel sermayeye bırakılması.

Gerçekleştirilen 1980 Darbesi sonrası yukarıda bahsi geçen kararlar uygulanmıştır. Denilebilir ki 1980 Darbesi kemer sıkma politikalarının uygulanabileceği siyasi ve sosyal ortamı yaratmıştır. Dönemin siyaset ve ekonomi anlayışı olan “neoliberalizm” yaklaşımını şiddetle ilişkilendirilmesinin nedeni de budur. Şili’de, Arjantin’de ve Türkiye’de neoliberal politikalara geçilmeden hemen öncesinde bir darbenin gerçekleşmiş olması, neoliberalizm ile şiddet arasında bağ kurulmasına sebep olmuştur (Gambetti, 2009, s. 148).

Devletçilik anlayışının karşısında duran ve özel teşebbüs ile bireysel ekonomik serbestiyeti savunan Turgut Özal, kendi döneminde her alanda gerçekleşecek iyileşmenin aslında yalnızca liberalizm ilkesi etrafında uygun bir zemine oturacağına inanmıştır (Uluç, 2014, s. 114). Öyle ki İstanbul Menkul Kıymetler

Borsası 1980 sonrası Turgut Özal'ın Başbakanlık yaptığı dönemde faaliyete geçmiştir. Hayata geçirilmeye başlanan 24 Ocak Kararlarının varmak istediği temel noktalar ise şunlardır (İzmirli, Gökbnar ve Özer, 2014, s. 249):

1. Döviz eksikliğini çözmek,
2. Sanayi ürünlerinin ihracattaki payını artırmak,
3. İhracat gücü yüksek modern bir sanayi yapılanması meydana getirmek,
4. Yurdun genelindeki altyapı sistemlerini modern niteliğe çıkarmak,
5. 1950 sonrasında hızlanan şehirleşme sürecinde meydana gelen sorunları çözmek ve toplu konut sayısını arttırarak şehirlerdeki konut ihtiyacına cevap vermek,
6. İthalat ve ihracat işlemlerinden devleti ayırarak bu alanların serbestleşmesini sağlamak.

Maddeler bariz bir şekilde Türkiye'nin keskin bir neoliberalizm sürecine girdiğini göstermektedir. Türkiye'nin dışarıya açılması, devletin çeşitli alanlardan çekilmesi, ekonomide serbest rejimin uygulanması gibi uygulamalarla Türkiye'nin liberal çağı böylece başlamıştır. Anavatan Partisi'nin programına bakıldığı taktirde 1980 sonrası Türkiye'sinin ekonomi ve siyaset politikalarının genel çerçevesine dair çıkarım yapmak mümkündür. *“Ekonominin tabii kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere, ülke menfaatleri doğrultusunda müdahale ve tehditlerin asgariye indirilerek, rekabet şartlarının hâkim kıldığı serbest Pazar ekonomisinin uygulanması ekonomik sistem tercihimizdir. Büyük halk kitleleri yeterli, kaliteli ve ucuz mal ve hizmet sunulmasının en iyi şekilde bu sistem içerisinde mümkün olabileceğine inanıyoruz.”* (TBMM Tutanak, 1983, s. 66). Anavatan Partisi'nin hazırladığı programı mecliste okuyan Özal'ın adını anmadığı ama ima ettiği sistem olarak liberalizm, net bir şekilde öne çıkmaktadır. Özal için liberalizmi bu denli önemli kılan etmen, liberalizmin doğru bir şekilde uygulandığı taktirde insandan bağımsız olarak piyasanın kendisini yönettiğine dair duyduğu inançtır (Oral, 2011, s. 44). Nitekim liberalizmin önemli kavramlarından biri olan “görünmez el”, bahsi geçen bu kendiliğinden işleyen düzeni tanımlamak için liberal düşünürler tarafından öne sürülmektedir. Aslında burada ifade edilmek istenen başka bir nokta da bireyciliktir. Liberalizm, özü gereği bireycilikle beraber hareket etmektedir; bireyi toplum için değil, kendisi için değerli kılan bir anlayıştır. Özal, bu anlayışını 1985 yılında Paris'te düzenlenen bir konferansta ifade etmiştir: *“...Programımızın temelinde yatan felsefe bireyciliktir. İnsanlığın gelişmesindeki esas itici gücü bireyciliğin sağladığına inanıyoruz. Bu nedenle serbest piyasa ve özel girişimi ekonomik kalkınmamızın temeli olarak kabul ettik...”* (Haydaroğlu ve Tatlısu, 2016, s. 69).

Tarihsel açıdan bakıldığında Turgut Özal, devletçilik ilkesinden kopuşu sembolize etmektedir. Gerçekten de geçmiş tarihin hiçbir döneminde Özal kadar devletin seyrini ciddi şekilde değiştirmek girişiminde bulunulmamıştır. Aslında Özal, devletin seyrini değiştirirken merkeze ekonomiyi koymuştur.

Çünkü Özal'ın görüşüne göre ekonomik gelişme demek üretim, ihracat ve istihdamın gelişmesi demektir (Duman, 2011, s. 118). Ekonomik alanda gerçekleşecek iyileşmeler için adres olarak devletin küçültülmesi gösterilmiştir. Bunun yanında 1980'li yıllarla birlikte hissedilmeye başlanan adem-i merkezîyetçilik de bir diğer önemli liberal düşünce olmuştur (Sezer ve Vural, 2010, s. 204).

Muhafazakârlık, Türkiye'de neredeyse hakim ideoloji konumundadır. İnsanların belirli bir kısmı bilerek veya bilmeyerek muhafazakâr eğilimler sergilemektedirler. Yeni bir şeye karşı var olanı korumak veya gelenekten güç alana sarılmak çoğunlukla daha kolay olan yoldur. Örneğin 1950 öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin neredeyse 27 yıllık bir iktidarı olmasına karşın henüz birkaç yıllık bir parti olan Demokrat Parti, getirdiği eleştiriler ve tutunduğu geleneksel-muhafazakâr tavır sayesinde öne çıkabilmiştir. Ayrıca 1960 Darbesi'nin ardından adeta Demokrat Parti'nin devamı niteliğinde olan Adalet Partisi'nin oldukça ciddi oy oranları yakalaması yine muhafazakâr yaklaşımların yaygınlığını gözler önüne sermektedir. 1980 Darbesi'nin ardından asker tarafından kurulan ve muhafazakâr kanadı temsil etmesi beklenen Milli Demokrasi Partisi başarı sağlayamamış, onun yerine askeri yönetimden belirli ölçüde azade bir yapılanma ile gelişim gösteren Anavatan Partisi seçimlerde öne çıkmıştır. Burada Milli Demokrasi Partisi'nin muhafazakâr nitelikte olmasına karşın neden muhafazakâr kanadın desteğini alamadığı sorusu akla gelmektedir. Bunun arkasında yatan temel nedenin, Milli Demokrasi Partisi'nin asker güdümlü olması ve adeta bir darbe ürünü olarak görülmesi olabilir. 1980 ve sonrasında Türkiye'nin siyasi hayatı muhafazakâr ve liberal söylemlerin aynı potada eridiği bir çizgiye kavuşmuştur. Anadolu'da eğitimin giderek yaygınlaşması ve Muhafazakâr nitelik gösteren kırsal bölge insanların eğitim olanaklarından giderek daha fazla faydalanması siyaset, bürokrasi ve iş dünyasında hem muhafazakâr-geleneksel-dindar eğilimler gösteren hem de liberal değerler etrafında bir siyasi anlayışa sahip olan vatandaşların sayısını artırmıştır. Nitekim Türk siyasal hayatına bakıldığında Milli Selamet Partisi, Anavatan Partisi, Saadet Partisi, Adalet ve Kalkınma Partisi gibi siyasal partilerin üst düzey isimleri Anadolu'nun bir köşesinden kopmuş ve yüksek öğrenim görmüş kişileri bünyesinde barındırmış, barındırmaktadır. Bu da liberal fikirlerin muhafazakâr bakış açısıyla kaynaşması açısından bir fırsat yaratmıştır. Anavatan Partisi ve sonrasında Adalet ve Kalkınma Partisi bu fırsatı en iyi değerlendiren partiler olmuşlardır. Geleneksel söylemlerle liberalizmi kaynaştırarak genele yayılabilmişlerdir. Muhafazakârlığı kabul etmiş olan diğer siyasal partilerden farklı olarak Anavatan Partisi, kendi programında muhafazakârlığı tanımlamaya çalışan bir parti olmuştur (Çavuşoğlu, 2010, s. 23). Üstüne üstlük Anavatan Partisi'nin liberal-muhafazakâr söylemlerinin yanına ek olarak milliyetçi söylemlerin de eklenmesi, 1980 sonrası siyasetçisiz kalan Türkiye için "Hepsini Yakala" partisi olarak öne çıkmasını sağlamıştır. Daha önce böylesi geniş bir kesimi aynı partide toplama çabasına girişilmemiş olması, Anavatan Partisi'ni rakipsiz olduğu 1980'li yılların başında iktidara getirmiştir (Yalınzoğlu, 2017, s. 74). Türkiye'de Turgut Özal'ın öne çıktığı bu yıllarda dünyada

gelişim gösteren siyasal yaklaşımın yeni sağ olduğunu söylemek mümkündür. Yeni sağ, refah devletinin yaşadığı ekonomik zorluklardan ötürü devletin rolünde yaşanan bazı değişimleri ve refah devletinin terk edilmesini ifade etmektedir. Sermaye akışının önündeki engellerin devlet eliyle ortadan kaldırılmaya çalışılması, sermayenin küreselleşmesinin kolaylaştırılması yeni sağ anlayışının temelinde yatan düşüncelerdir (Baltacı, 2004, s. 360). İngiltere’de Margaret Thatcher, ABD’de Ronald Reagan ve Türkiye’de Turgut Özal’ın yeni sağ yaklaşımından yana olduğu değerlendirilmektedir. Milton Friedman ve Friedrich August von Hayek’in yeni sağ hakkındaki çalışmaları, İngiltere başbakanı Margaret Thatcher’ın politikaları üzerinde etkili olmuştur (Williams, 2021, s. 3). Friedman ve Hayek’in çalışmalarıyla şekillenen yeni sağ yaklaşımı iki ayaklıdır. Birincisi, devletin piyasadaki varlığının azaltılması, ikincisi ise yurt içerisindeki devlet otoritesinin güçlendirilmesi ve muhafazakar bir yaklaşımla toplumda aile, din ve millet olgularına bağlılığın güçlendirilmesidir (Çolak, 2016, s. 354).

Turgut Özal’ın baskın etkisinin hissedildiği 1980’li yılları, koalisyonların hüküm sürdüğü, ekonomik ve siyasi belirsizliklerin hakim olduğu 1990’lı yıllar izlemiştir. 1990’lı yıllar farklı koalisyon formasyonlarının denendiği bir dönem olmasından ötürü, istikrarlı bir ekonomi ve siyaset dizgesi oturtulamamıştır. Sağ ve sol çekişmelerine ek olarak 28 Şubat süreci de bu dönemde öne çıkan hususlardır. Ancak gerek yazılı basın incelendiğinden gerekse siyasilerin söylemlerine bakıldığında Türkiye’nin ekonomik ve siyasi kriz ortamından 1990’larda da çıkamadığı görülmektedir.

2000 Sonrası Dönemde Türkiye’de Liberalizm

Bu dönemde öne çıkan siyasal teşkilat Adalet ve Kalkınma Partisi’dir. 14 Mayıs 2000 tarihinde yapılan Fazilet Partisi seçimli kongresinde ikinci olan Abdullah Gül ve parti içerisindeki yenilikçi kanadın liderlerinden Recep Tayyip Erdoğan, nerdeyse delegelerin yarısını yanlarına alarak Fazilet Partisi’nden ayrılmışlardır. Ardından bu grup, 14 Ağustos 2001 tarihinde Adalet ve Kalkınma Partisi’ni kurmuştur. Parti aslında Türkiye’nin ekonomik ve siyasi anlamda oldukça zor dönemlerden geçtiği bir süreçte ortaya çıkmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Başbakanı Bülent Ecevit arasında yaşanan Anayasa kitapçığını fırlatma olayı, var olan krizi iyiden iyiye gözler önüne sermiştir. Ayrıca yaşanan krizin sadece ekonomik krizle sınırlı olmadığı, bunun yanında devlet krizinin de var olduğu anlaşılmış, bunun üzerine ülke ekonomisi ciddi biçimde etkilenmiştir. Döneme ilişkin istatistikî veriler incelendiğinde durumun ciddiyeti anlaşılmaktadır. Yaşanan bu kriz ortamından kurtulmak isteyen dönemin hükümeti alanında uzman olan Kemal Derviş’i göreve getirmiş, Devlet Bakanlığı görevini vermiş ve bir dizi reformist önlemler almak istemiştir. O yıllarda yaşanan sorunları şu şekilde özetlemek mümkündür (Turan, 2011, s. 75):

1. Türkiye ekonomisi %9'a varan ölçüde küçülmüştür,
2. Milli gelirden 51 milyar dolarlık bir gerileme yaşanmıştır,
3. Milli gelire paralel olarak kişi başına düşen gelir 725 dolar kadar gerileme yaşamıştır,
4. Yurttaki 19 banka yaşanan ekonomik sıkıntılardan ötürü kapanmıştır,
5. Yaklaşık 1.5 milyon çalışan işini kaybetmiştir,
6. Enflasyon %70'leri görmüştür,
7. Hazine tarafından ödenen faizde %101'lik bir artış yaşanmıştır,
8. İç borç 2000 yılına kıyasla dört kat artış yaşamıştır.

Kemal Derviş tarafından hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı hedef, araç ve sonuçlarıyla tam manasıyla liberal bir çerçeve çizmiştir. Alınan kararların uygulama biçim ve şekillerine bakıldığında serbest piyasa içerisinde kalınması ve liberal adımların atılması gerekliliği öne çıkmıştır. Böylece liberalizmden kopuşun yaşanmasının istenmediği gösterilmiştir. Ayrıca programı hazırlayan grubun ekonomik krize neden olan etmenleri sıralarken adını anmadan ima ettiği husus devletçiliktir. Devletin çeşitli alanlarda fazla ve gereksiz yer aldığına dair ifadelerde bulunulmuştur. Bizzat programın kendisinde krize neden olan etmenler şu şekilde sıralanmıştır:

1. Bütçe dışı harcamalara ek olarak yerel yönetimlerin kontrolsüz harcamalarının kamu bankaları aracılığıyla karşılanması neticesinde kamu maliyesi ve devlet ekonomi politikasında yarattığı belirsizlik ve disiplinsizlik,
2. Kamu sektörünün bir istihdam deposu olarak görülmesi ve bu sektörde yaşanan uygunsuz maaş ve harcama sorunları,
3. Kamu yatırımlarında yaşanan aşırı artış neticesinde yüksek maliyet ve buna ek olarak yatırımlar sonucu yaşanan verimsizlik,
4. Sosyal Güvenlik Kurumları'na verilen aşırı açık,
5. Tarımsal destek politikalarının gerçeğe uyuşmaması sonucu yaşanan maddi kayıp,
6. Maliyeti ve verimsizliği yüksek olan KİT'lerin yarattığı sorunlar.

Gayet net bir şekilde anlaşılacağı üzere Kemal Derviş ve dönemin ekonomi yönetimi belirli devletçi uygulamalardan vazgeçilmesi gerektiğini vurgulamış, çözüm olarak liberal ve piyasa ekonomisini önceleyen bir reçete sunmuşlardır. Hazırlanan programa bakıldığında devlet, düzenleyici rolünün bırakmamış, krizden çıkış için doğrudan müdahalelerde bulunacak alanlar yaratmıştır:

1. Dalgalı kur sisteminden sapmadan enflasyonla mücadele etmek,
2. Bankacılık kesimini güçlendirmek için yeniden yapılanma planlaması,

3. Kamu maliyesinde dengesinin bozulmayacak şekilde düzeltilmesi,
4. Yaşanan ekonomik sorunların çözümü için toplumun tüm kesimlerinin fedakarlığının uzlaşma yoluyla paylaşılması,
5. Esneklik ve şeffaflık ilkelerinin hüküm sürmesi için yasal düzenlemelerin yapılması,
6. Serbest piyasa içerisinde rekabetin artırılması,
7. Kamu bankalarının zarar oluşturacak görevlerle baş başa bırakılmaması,
8. Kamu bankalarının yönetiminin profesyonellerden oluşan yönetim kurullarına devredilmesi.

2000'in başında yükselen ve Türkiye'yi ciddi şekilde zorlayan ekonomik sıkıntıların olduğu bir dönemde ortaya çıkan Adalet ve Kalkınma Partisi, hem halkın mevcut siyasilerden umudunu kesmesi hem de Recep Tayyip Erdoğan'ın karşılaştığı hapis cezasının yarattığı "*siyasal antropolojik karizma*" üzerine yeni bir kan olarak siyaset sahnesine yerleşmiştir (Özdemir, 2012, s. 198). Yoksulluk, yolsuzluk ve yasaklarla mücadele söylemleriyle yürütülen bir seçim propagandası neticesinde Adalet ve Kalkınma Partisi'ni iktidara getirmiştir. Ayrıca mecliste de ciddi bir değişim olmuş, bir önceki dönemde hükümet ortakları olan Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Hareket Partisi ve Anavatan Partisi %10'un altında kalarak meclis dışına itilmiştir. Buradan hareketle, yaşanan ekonomik sıkıntıların faturasının hükümet ortaklarının tamamına ve muhalefet partilerine kesildiğini söylemek mümkündür.

Adalet ve Kalkınma Partisi kendisini "muhafazakâr demokrat" olarak tanımlamıştır. Böylece bir yandan Anadolu'daki güçlü muhafazakâr-geleneksel-dindar nüfusa seslenirken bir yandan da demokrasi ve özgürlük söylemiyle diğer seçmen gruplarına seslenmeye çalışmıştır. Müslüman Doğu ile Müslüman olmayan Batı arasında bir köprü görevi üstlenme gayretiyle (Doğanay, 2007, s. 70) bir söylem geliştiren parti, geçmişin ve geleneğin belirli bir şekilde muhafazasını önceleyerek dini motifli politikaları bir siyaset biçimi olarak uygularken teknoloji, bilgi, ekonomi ve sosyal alanlarda Türkiye'den ileride olan Batıyla ve onun fikirleriyle uyumlu bir siyaset gütmüştür. Bu doğrultularda gerçekleştirilen politikalarda, önceki hükümetlerin dönemlerinde olmadığı kadar dini söylem ve siyaset öne çıkmış ve yine buna paralel olarak Batılı fikirlerden kopmayı önleyici politikalar geliştirilmiştir. Siyasi alanda egemen olan "muhafazakâr demokrat" görüş, peşinden "Müslüman burjuvazi" olarak adlandırılan yeni bir grubu da getirmiştir (Doğanay, 2014, s. 68).

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara geldikten sonra Kemal Derviş tarafından hazırlanan politikalara bağlı kalmıştır. Özellikle Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde ve ekonomik sorunları aşma noktasında bu konu dikkate alınmıştır. Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarının ilk yıllarında Türkiye'nin gösterdiği başarılı ekonomik performans ve belirli bir ölçüde artış gösteren toplumsal refah partinin halk gözündeki imajını

pozitif etkilemiştir. Ancak bu başarıların arkasında yatan politikaların Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından değil, kendinden önceki idareciler tarafından hazırlanmış politikalar olduğuna ilişkin getirilen eleştiriler de bulunmaktadır. Bu eleştirilere ek olarak 2003-2007 sürecinde küresel ekonomide yaşanan pozitif seyrin Türkiye'ye de yansıdığı, 2000'lerin başında patlak veren krizin küresel olduğu, 2008 küresel kriziyle birlikte Türkiye'nin de negatif performansa girdiği, nihayetinde kriz süreçlerinin küresel olduğu ve başarı ile başarısızlıkların bir partiye mal edilemeyeceği yönünde eleştirel bir değerlendirme de bulunmaktadır (Benliapler, Cömert ve Düzçay, 2016, s. 68).

Bu dönemde Türkiye'de hükümetin benimsediği politikalar genel olarak şu şekilde özetlenebilmektedir:

1. Sıkı para politikasıyla enflasyonun düşürülmesi,
2. Sosyal yardımların arttırılması,
3. Eğitim ve sağlık alanının geliştirilmesi,
4. Siyaset dilinde dini söylemin geniş yer kaplaması,
5. Özelleştirmelerin yapılması,
6. Otoyollar, havaalanları, altyapılar, santraller ve konut yapımlarının gerçekleştirilmesi, geliştirilmesi.

Özelleştirmeler ve devletin piyasanın çeşitli alanlarından çekilmesi Adalet ve Kalkınma Partisi'nin önemli yönlerinden biri olmuştur. Bu doğrultuda 2002 seçim bildirgesi bu hususta partinin bakış açısını ortaya koymaktadır. *“Kamu mülkiyetinin avantajlarını kullanarak riski olmayan bir ortamda çalışmalarını piyasa mekanizmasının işleyişini bozmaktadır. Siyasi müdahaleler sonucu ekonomik rasyonelliğini yitirerek kamuya yük haline gelen KİT'lerin özelleştirilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Özelleştirmenin temel amacı, ekonomide serbest piyasanın daha iyi işlemesi için gerekli koşulların oluşumunu sağlamak, etkinlik ve verimliliği artırmaktır.”* (Adalet ve Kalkınma Partisi, 2002, s. 48). Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere belirli bir liberal söylem edinilmiştir. Bu söylemlerin çatısı altında Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki en fazla özelleştirme Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarında gerçekleşmiştir (Öztürk, 2021, s. 242). Yapılan incelemede özelleştirmeler ile yerel/genel seçimler arasında belirli bir paralel artış veya azalış olmadığı görülmüştür⁵.

⁵ Özelleştirme Daire Başkanlığı ve Hazine Bakanlığı tarafından yayımlanan 1986-2021 tarihleri arasındaki özelleştirme tutarlarını gösteren tabloda 2014 yılı hisse özelleştirmesinde yalnızca 5 TL gelir elde edilmiş olması ilginçtir.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında yaşanan ekonomik problemler, savaşlar, çok dinli ve çok etnikli yapıdan kaynaklı ayrılıkçı fikirlerden ötürü liberal söylemlerin fazla gelişmediğini söylemek mümkündür. Her ne kadar Osmanlı'nın belirli kesimlerinden liberal düşüncelere ait söylemler gelse de merkezîyetçi yapı korunmuştur. Merkezîyetçi yapının korunmasında, imparatorluk bünyesindeki dini ve milli çeşitlilik etkili olmuştur. Osmanlı son dönemlerinde Prens Sabahaddin'in, bazı sadrazam paşaların ve makale içerisinde ifade edilen çeşitli liberal söylemlerin sadece söylem bazında kaldığı görülmektedir.

Çok partili yaşama geçiş denemelerinde mecliste yer alan iki parti olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ikisinin de liberal nitelikte olması önemli bir detaydır. Bu iki partiyi kuran ve parti bünyesinde yer alan isimlerin önemli bölümünün Cumhuriyet Halk Fırkasıyla ilişkisi olduğu düşünülürse, Cumhuriyet Halk Fırkası ve devletin farklı kademelerinden liberalizme bir eğilimin olduğu ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan iki muhalefet partisinin de liberal görüşte olması bunu gösterir niteliktedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün görüşlerinin de bunda etkisi yadsınamaz boyuttadır. Atatürk'ün yaşamının son yıllarında iktisat bakanlığı ve ardından başbakanlık görevini yerine getiren Celal Bayar genel itibarıyla belirli bir devletçilik anlayışıyla siyaset yapmıştır. Bayar, Demokrat Parti'ye katıldıktan sonra birtakım liberal söylemlere yönelmiştir. Elbette bunda tek parti dönemine bir eleştiri de söz konusudur. Ancak Bayar, liberal çizgiden ziyade devletçi çizgide yürümüştür; Demokrat Parti'nin iktidarının ilerleyen süreçlerinde uyguladığı devletçi politikalar bunu gösterir niteliktedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bugüne piyasanın çeşitli alanlarında yer alan kamu iktisadi girişimleri her zaman var olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında tıpkı Thornburg Raporu'nda ifade edildiği gibi adeta Orta Çağ'da kalmış bir Türkiye bulunmaktadır. Sanayisi zayıf, nitelikli personel eksikliği olan, büyük ölçüde tarımla geçimini sağlayan Türkiye'yi süratle kalkındırmak için devletçilik ve devlet müdahalesi gerekli görülmüştür. Dönemin yöneticileri Türkiye'yi çağdaş Batılı devletlerle rekabet edebilecek liberal bir zemine çekmek istemişlerdir ancak liberal ilkelerin gelişmesi için belirli bir kök salma durumunun yaşanmış olması gerekmektedir. Osmanlı'dan devralınan topraklarda bu mümkün olmadığından devletin itici güç olarak işlev görmesi makuldür. Vergilendirmenin ve uluslararası ticaretin bugünkü düzeyden çok daha aşağıda olduğu o yıllarda devletçi uygulamalar için kaynak yaratmanın kolay olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Bu alanda dışarıdan gelen maddi yardımların katkısı görmezden gelinemez boyuttadır. Özellikle Marshall yardımları ile başlayan sürecin hem tarımda makineleşmeyi hem de kırdan kente göçün yolunu açtığı bilinmektedir. Bunun olumlu ve olumsuz yönleri bu çalışmanın kapsamına girmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında özel teşebbüse ve onun fikirlerine verilen önemi İzmir İktisat Kongresi'nden anlamak mümkündür. Aynı kongre içerisinde işçi grubunun da temsil hakkının olması

kalkınmanın bütüncül yanına vurgu yapmaktadır. Ancak işçi grubunun bu kongreden ne kadar kârla çıktığı tartışma konusudur ve farklı kaynaklarda tartışılmıştır. Genç Cumhuriyette devlet desteğiyle girişilmiş pek çok faaliyet bulunmaktadır. Anadolu'nun geneline yayılmış bir özel sektör henüz geleceğin hayali konumundadır⁶.

1950 yılında Demokrat Parti ile başlayan yeni dönem, liberal söylemler açısından değerlidir. Zira Demokrat Parti henüz muhalefet iken serbest girişim, devletin iktisadi sahada küçülmesi gibi liberal bir söylem yaratmıştır. Ayrıca tek parti dönemindeki bazı katı uygulamalara yönelik Demokrat Parti tarafından yapılan eleştirilerin özgürlükçü nitelik taşıması meclis tutanaklarına yansımıştır. İktidarın 1950 seçimleriyle el değiştirmesinin ardından Türkiye'nin yeni yönetim kadrolarının kapitalist kanatta yer alacağı Kore Savaşıyla açığa çıkmıştır. Makale içerisinde ilgili başlık altında ifade edildiği üzere çeşitli küresel ve ulusal meselelerden ötürü ülkedeki maddi problemlerin baş göstermesi, Demokrat Parti hükümetini biraz daha müdahaleci bir sahaya çekmiş gözükmektedir. Yurt dışından gelmesi beklenen döviz girdisinin gelmemesi, tarımsal verimliliğin zamanla düşmesi, siyasi kutuplaşmanın artması dönemin öne çıkan unsurlarıdır. Makale içerisinde yer verilmeyen ancak literatürde üzerinde çok ciddi çalışmalar yapıldığı Tahkikat Komisyonu meselesi ve basın-yayın hakkındaki düzenlemeler Demokrat Parti hükümetinin liberal bir demokrasi çizgisinden saptığını düşündürmektedir.

1960'lı yıllar, liberal söylemlerin öne çıktığı bir yıl olmaktan çok sosyal devletin öne çıktığı ama sosyalist düşüncelerin baskılanmaya çalışıldığı bir dönemdir. 1961 Anayasası vatandaşlara belirli ölçülerde sosyal haklar sunmuş, çeşitli yasal uygulamalar yerli burjuvazinin gelişmesi için zemin yaratmıştır. Ancak yaratılan bu zemin, gümrük duvarlarının gereğinden fazla yükselmesini sağlamış, yurt içinde döviz eksikliği ortaya çıkmıştır. Devletin serbest girişimin gelişimi için olanak yaratması neoliberal bir uygulama olarak öne çıkarken, gümrük duvarlarının yükseltilmesi neticesinde serbest girişimin yurt içiyle sınırlanması hiçbir surette liberal uygulamalarla örtüşmemektedir. Uluslararası nitelikte markalar çıkarabilen liberal devletlerle mücadele etmenin yolu, Türkiye'nin kendisine ait markalar üretmesinden geçmektedir. Dolayısıyla 1960'lı yıllarda milli burjuvazinin korunması ve dış rekabetten korkmadan gelişmesi askeri yönetimin tercihi olmuştur. 1960'lı yıllar Türkiye açısından koalisyonların tecrübe edildiği yıllardır. 1960-1980 aralığında öne çıkan siyasi partiler Cumhuriyet Halk Partisi ve Adalet Partisi'dir. İki darbe arası süreçte 18 sivil hükümet kurulmuş, Adalet Partisi 9 defa, Cumhuriyet Halk Partisi 8 defa hükümette kendisine yer bulmuştur.

Türkiye gerçek anlamda liberal söylemlere 1980'li yıllar ile giriş yapmıştır. Bu dönemde Turgut Özal öncülüğünde atılan adımlar muhafazakâr fikirlerin liberal fikirlerle bütünleşmesine pozitif katkıda

⁶ 1964 yapımı Karanlıkta Uyananlar filminde yer alan bir replik bu duruma örnek teşkil etmektedir. "...Sivashlı Hasan'la Çemişgezekli Mehmet kimya öğrenecek de biz de boya sanayii kuracağız..."

bulunmuştur. Bu dönem aynı zamanda Anadolu'daki muhafazakâr kesimin sesini daha gür duyurduğu bir dönemdir. Pek çok muhafazakâr nitelikli önemli banka bu yıllarda kurulmuştur: Albaraka Türk, Kuveyt Türk, Anadolu Finans, İhlas Finans vb. Ayrıca Anadolu Kaplanları adıyla bilinen Anadolu'nun farklı coğrafyalarındaki sanayi kuruluşlarının başlama ve gelişme aşamaları yine bu döneme, 1980'li yıllara denk gelmektedir. 1980 sonrası devlet yapılanmasının temel gayelerinden olan döviz sorununu çözmek ve ihracatı artırmak aslında 1960'lı yılların politikalarının tam zıttı konumundadır. Özellikle Turgut Özal'ın yaklaşımları neticesinde Türkiye'nin ekonomik açıdan dışarıya açılması, buna mukabil bireyci ve liberal yönetim anlayışının devlette hakim olması ve tüm bunlara ek olarak muhafazakar niteliğin de elden bırakılmaması Türkiye açısından yeni bir dönem olarak okunmaktadır.

Adalet ve Kalkınma Partisiyle birlikte liberalleşme süreci daha da hızlanmış ve bugün muhafazakâr demokrat olarak nitelendirilen çeşitli geleneksel fikirlerle liberal ve demokrat fikirlerin aynı potada eritildiği bir düzen inşa edilmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi ve özelde Recep Tayyip Erdoğan'ın siyaset anlayışı şu şekilde özetlenebilir: İslami söylemle birlikte geleneksel değerlere sahip çıkarak, liberal devlet modeline eklenmiş devletçi uygulamalar aracılığıyla Anadolu'daki muhafazakâr kesimin ilgisini çekmeye çalışırken bir yandan da muhafazakâr nitelik taşımayan liberal, bireyci ve laik fikirlerin doğruluğuna inanan kesime temas etmeye çalışan; zaman zaman piyasa müdahaleleri⁷ ile zaman zaman da serbest piyasa kurallarına göre⁸ hareket etme eğilimi göstererek katı bir ideolojik yaklaşım sergilemeyen; sosyal yardımlar konusuna ciddi kaynaklar ayırmaya ek olarak her yıl daha fazla insana sosyal yardım yaparak bu alanda ne liberalizm ne de sosyal demokrasi gereklilikleriyle özdeşleşmeyen; kendinden önceki siyasi anlayışı sert bir dille eleştirerek 2002 sonrasındaki tüm kazanımların kendinden kaynaklandığını sık sık ifade eden yasal, aşırı siyasal, liberal, muhafazakar ve dominanttır.

Bireyin gerek ekonomik alanda gerekse sosyal alanda serbestliği üzerine kurulu olan liberalizm, aslında devleti olabildiğince küçültüp insan ilişkilerine karışılmaması arzusundadır. Yalnızca güvenlik ve adalet konularında, yani toplumun tamamını ilgilendiren konularda devlet müdahale edici olmalı, bunun dışında kalan konularda devlet etkin olmamalıdır. Liberal bakış açısının bir yönü olan bu etkin olma ve olmama hali, bir zamanlar halkın üzerinde tam egemenlik yetkisine sahip olan otoriter ve monarşi temelli yönetimlere getirilen bir eleştiri olarak da değerlendirilebilmektedir. Liberal fikirlerin özünde birey yalnızdır, tek başındır. Ancak bu yalnızlık hali toplumun tamamı için geçerlidir. Devlet, herhangi bir bireye üstünlük sağlayacak uygulamalarda bulunmamalıdır. Bireylerin içerisinde yaşamaya çalıştığı toplumsal yalnızlık hali rekabeti doğuran faktörlerden birisidir. Devlet için değil kendisi için ve hatta ailesi için

⁷ 2019 yılında devlet tarafından tanzim satışlar yapılarak halkın piyasa fiyatlarından daha ucuza sebze ve meyveye ulaşması sağlanmıştır.

⁸ 2021 yılında Hazine Bakanı serbest piyasa kuralları içerisinde kalacağını söylemiştir.

ekonomik sahada faaliyette bulunması gereken insan, herkesin yalnız başına verdiği mücadele içerisinde öne çıkabilmek için kendisini geliştirmelidir. Toplum içerisindeki bireyler arasında farklılaşmayı sağlayan uzmanlaşmanın gelişimi böylece daha süratli olabilmektedir. Liberal perspektife göre devlet; piyasaya müdahale etmemeli, piyasanın rekabet koşullarına müdahil olmamalı, gerek fiyatların belirlenmesinde gerekse toplumsal piyasa kabullerinde belirleyici olmaktan uzak olmalıdır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Yazar, çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir. Yazar, herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

- Abukan, D. (2009). *KİT'lerin kurulma nedenleri, tarihsel analizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Adalet Partisi. (1961a). *Adalet Partisi programı*. Ankara: TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu.
- Adalet Partisi. (1961b). *Adalet Partisi seçim beyannamesi*. Ankara: TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu.
- Adalet ve Kalkınma Partisi. (2002). *2002 seçim bildirgesi*: Adalet ve Kalkınma Partisi Tanıtım ve Medya Başkanlığı.
- Ahmad, F. (1996). *Demokrasi sürecinde Türkiye 1945-1980*. (Çev: A. Fethi). İstanbul: Hil Yayınları.
- Akın, M. H. (2012). Laiklik sözleşmesi temelinde güdümlü muhalefet: serbest cumhuriyet fırkası. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(2), 49-62.
- Akıncı, A., & Usta, S. (2013). Türkiye'de çok partili hayata geçişte etkili olan iç faktörler. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(29), 41-52.
- Akşin, S. (2020). *Kısa Türkiye tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Albayrak, M. (2005). Demokrat parti döneminde milli koruma kanunu uygulamaları (1955-1960). 9. *Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara, Türkiye 7-9 Aralık 2005, s. 219-250.
- Arslan, A. (2010). *İlkçağ felsefe tarihi II*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Atılgan, G. (2017). Türkiye'de toplumsal sınıflar, 1923-2010. F. Alpkaya ve B. Duru (Editörler). *1920'den Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim* içinde (s. 323-366). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Baltacı, C. (2004). Yeni sağ üzerine bir eleştiri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 359-373.

- Baştürk, E. (2012). Michel Foucault'da liberalizm eleştirisi, iktidar, yönetimsellik ve güvenlik. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 65-78.
- Bayar Bravo, I. (2006). Hegel ve liberalizm. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 111-123.
- Bayar, C. (2010). *Başvekilim Adnan Menderes*. (Der: İ. Bozdağ). İstanbul: Truva Yayınları.
- Benlialper, A., Cömert, H., & Düzçay, G. (2016). 2002 sonrası Türkiye ekonomisinin performansı, karşılaştırmalı bir analiz. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 43(Nisan), 65-110.
- Berberoğlu, N. C. (1976). İzmir İktisat Kongresi. *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi*, 12(1), 222-232.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye'de İktisat Tarihi*. Ankara: İmge Yayınevi
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de devletçilik*. İstanbul: İmge Yayınevi.
- Bortis, H. (2009). *From neo-liberalism capitalism to social liberalism on the basis of Classical-Keynesian political economy*. Washington: The World Bank Central for Strategic and International Studies.
- Bulut, İ., & Ceylan, S. (2012). Yurtdışı gurbetçiliğinin yoğun olduğu köylere bir örnek, Akçaören Köyü (Altunhisar-Niğde). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 211-228.
- Burak, D. D. (2003). Osmanlı Devleti'nde Jön Türk hareketinin başlaması ve etkiler. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14(14), 291-318.
- Canlı, A. (2020). Demokrat Parti dönem ekonomi politikaları (Bir muhteva analizi incelemesi). *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 5(2), 75-99.
- Cebesoy, A. F. (2002). *Siyasi hatıralar* (II. Cilt). İstanbul: Temel Yayınları.
- Conway, D. (2011). Klasik Liberalizm. (Çev: Atilla Yayla). *Liberal Düşünce Dergisi*, (64), 85-90.
- Coşar, N. (2005). Demokrat Parti dönemi maliye politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(1), 29-58.
- Cumhuriyet Gazetesi. (8 Ağustos 1950). Başbakan'ın Dün Yaptığı Konuşma. *Cumhuriyet Gazetesi*.
- Çalık, Ü. (2012). Demokrat Parti dönemi iktisat politikalarına yeni bir yaklaşım. *Liberal Düşünce Dergisi*, (65), 187-196.
- Çavuşoğlu, H. (2010). Anavatan Partisi ile Doğru Yol Partisi'nin karşılaştırmalı analizi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 19-33.
- Çetin, H. (2001). Liberalizmin temel ilkeleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(1), 219-237.
- Çolak, Ç. D. (2016). Yeni sağ'ı oluşturan bileşenlerin birbiri ile çelişen kavramları üzerine bir değerlendirme. *The Journal of Academic Social Sciences Studies*, (44), 351-361.
- Çölaşan, E. (3 Mart 2002). Demirel'in Açıklaması. *Hürriyet*. Nisan 20, 2021 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr/demirelin-aciklamasi-38361304> adresinden erişildi.

- Çubukçu, İ. A. (1986). *Türk düşünce tarihinde felsefe hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Çufalı, M. (2004). *Türkiye’de demokrasiye geçiş dönemi*. Ankara: Ebabil Yayınları.
- Demir, Y. (2009). 1960-1980 dönemi Türk-Arap ekonomik ilişkileri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18-19), 209-227.
- Demokrat Parti. (1951). *Demokrat Parti Programı*.
- Doğanay, T. C., (2014). Adalet ve Kalkınma Partisi’nin muktedir iktidarı ve sistem meşrulaştırması. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(27), 65-72.
- Doğanay, Ü. (2007). AKP’nin demokrasi söylemi ve muhafazakarlık, muhafazakar demokrasiye eleştirel bir bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62(1), 65-88.
- Duman, Z. (2011). Turgut Özal’ın politikalarında ekonomik rasyonalizm. *Sosyoloji Dergisi*, (23), s. 105-123.
- Ercan, F., & Gültekin Karakaş, D. ve Tanyılmaz, K. (2008). Türkiye’de sermaye birikimi, sanayileşme politikaları ve sektörel değişimler. G. Elmas Arslan (Ed.), *Çeşitli yönleriyle Cumhuriyetin 85.Yılında Türkiye ekonomisi* içinde (s. 213-254). Ankara: Gazi Üniversitesi Hasan Ali Yücel Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını.
- Erdoğan, M. (2005). Liberalizm ve Türkiye’deki serüveni. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.) *Liberalizm* içinde (s. 23-40). İstanbul, İletişim Yayınevi.
- Erdoğan, M. (2009). Liberalizme yeniden bakış, tarihi ve felsefi temelleri. *Liberal Düşünce Dergisi*, (56), 7-31.
- Eroğul, C. (2019). *Demokrat Parti tarihi ve ideolojisi* (3. Basım). İstanbul: Yordam Kitap.
- Füsunoğlu, M., & Köksal Tan, B. (2009). Keynes devrimi ve Keynesyen iktisat. *Ekonomik Yaklaşım*, 20(70), 31-60.
- Gambetti, Z. (2009). İktidarın dönüşen çehresi, neoliberalizm, şiddet ve kurumsal siyasetin tasfiyesi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (40), 145-166.
- Gedikli Berber, Ş. (2011). Osmanlı’nın son döneminden Cumhuriyet’in ilk yıllarına liberalizm-devletçilik çatışması. *Atatürk Araştırma Dergisi*, 27(80), 209-240.
- Gök, S. (2003). *Türk siyasal yaşamında Vatan Gazetesi (1950-1960)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Graham, G. (1992). Liberalism and democracy. *Journal of Applied Philosophy*, 9(2), 149-160.
- Gülcan, D. T. (2016). Ekolojik sorunlar karşısında yeşil liberalizmin sınırlılıkları. *Akademik Bakış Dergisi*, (58), 776-788.
- Güven, C. (2007). *Sebep ve sonuçlarıyla Kore Savaşı ve Türkiye*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Harvey, D. (2006). Neo-liberalism as creative destruction. *Swedish Society for Anthropology and Geography*, 88(2), 145-158.
- Haydaroğlu, C., & Tatlısu, S. (2016). Turgut Özal dönemi yeni sağ devlet ve ekonomik liberalizm, devlet ve piyasa ilişkisinin politik ekonomisi. *Proceedings of International Turgut Ozal Symposium*, Ankara: Turgut Özal Üniversitesi, s. 63-75. A. Duman (Ed.)
- Hayek, F. A. (2009). Liberalizm. (Çev: Ü. Çetin). *Liberal Düşünce*, 14(55), 197-224.
- Heper, M. (2018). *Türkiye’de devlet heleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hobbes, T. (1993). *Leviathan*. (Çev: S. Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ikenberry, G. J. (2018). The end of liberal international order? *International Affairs*, 94(1), 7-23.
- İnan, A. (2020a). *Medeni bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün el yazmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (2020b) *İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- İzmirli, R., Gökbnar, R., & Özer, B. (2014). Dönüşümcü bir lider olarak Turgut Özal. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (42), 245-256.
- Kalfa, C. ve Ataay, F. (2014). Tocqueville’nin demokrasi teorisine katkıları üzerine. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 29-55.
- Kaluç, Ş. (2009). Osmanlı Ahrar Fırkasının kuruluşu, faaliyetleri ve sonu. *Liberal Düşünce Dergisi*, (54), 191-227.
- Karakurt, G. (2017). *Ali Fuat Başgil’in liberalizm anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karpat, K. (2020). *Türk siyasi tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kayıran, M., & Saygın, S. (2019). İzmir İktisat Kongresi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 2(5), 27-70.
- Knight, J., & Johnson, J. (1994). Aggregation and deliberation: on the possibility of democratic legitimacy. *Political Theory*, 22(2), 277-296.
- Kocaman, H., & Ceylan, M. (2018). Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Muhalefet Fırkası: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. *Yasama Dergisi*, (34), 5-23.
- Koç, İ. C. (2010). İzmir İktisat Kongresi’nin Türk ekonomisinin oluşumuna etkileri. *Atatürk Dergisi*, 3(1), 145-167.
- Koçşalı, İ. O. (2017). 1923 İzmir İktisat Kongresinde alınan kararların dönemin iktisat politikalarına etkileri. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)*, 3(17), 134-148.
- Kuruç, B. (1988). *Belgelerle Türkiye iktisat politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Locke, J. (2012). *Yönetim üzerine ikinci inceleme*. (Çev: F. Bakırcı). Ankara: Ebabil Yayınları.
- Mansbridge, J. (1990). Democracy and common interests. *Social Alternatives*, 8(4), 20-24.
- Mill, J. S. (2003). *Hürriyet Üstüne*. (Çev: M. Osman Dostel). Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu.
- Milliyet Gazetesi. (7 Mart 1950). Yakalanan Komünist Şebekesi. *Milliyet Gazetesi*.
- Milliyet Gazetesi. (15 Ağustos 1950). Maarifte Kızıkların Temizliği. *Milliyet Gazetesi*.
- Milliyet Gazetesi. (26 Kasım 1952). Komünizm Propagandası Yapan Öğretmen. *Milliyet Gazetesi*.
- Okyar, O., & Seyitdanlıoğlu, M. (2019). *Fethi Okyar'ın anıları: Atatürk, Okyar ve çok partili Türkiye*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Oral, N. (2011). *Turgut Özal ve siyasal liberalizm*. Yayınlanmamı Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- Örnek, C. (2019). Türkiye'de resmi ideoloji eleştirisinin sorunları. *Praksis*, (40), 185-217.
- Özçelik, P. K. (2010). Demokrat Parti'nin demokrasi söylemi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(3), 123-140.
- Özdemir, H. (2012). Demokrat Parti (DP) ile Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin karşılaştırmalı tarihsel analizi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 188-209.
- Özgen, F. İ. (2007). Cumhuriyet döneminde Celal Bayar'ın siyasi ve iktisadi faaliyetleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Öztürk, Ş. (2021). *Türkiye'de Neoliberal politikaların uygulanmasında devletin siyasi ve iktisadi rolü, Anavatan Partisi (1983-1989) ve Ak Parti (2003-2011) dönemlerinin karşılaştırması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2016). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Payaslı, V. (2011). Çok partili hayata geçiş sürecinde devletçilik politikası üzerine bir değerlendirme (1939-1950). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (13), 123-140.
- Platon. (2010). *Diyaloglar* (7. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Plattner, M. F. (1998). Liberalism and democracy. *Foreign Affairs*, 77(2), 171-180.
- Raico, R. (2011). Klasik Liberalizm Nedir? (Çev: Atilla Yayla), *Liberal Düşünce*, (64), 69-75.
- Sabahaddin, P. (2021). *Türkiye nasıl kurtulabilir?* Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Sançar, N. (1963). *Afşin'e mektuplar*. Ankara: Orkun Basımevi.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1997). Osmanlı Ahrar Fırkası: programı, içtüzüğü, beyannameleri. *Liberal Düşünce*, (6), 101-117.

- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Türkiye’de liberal düşüncenin doğuşu ve gelişimi. *Liberal Düşünce*, (2), 103-111.
- Sezer, Ö., & Vural, T. (2010). Kamu hizmetlerinin sunumunda devletin değişen rolü ve merkezi yönetim ile yerel yönetimler arasında yetki ve görev paylaşımı. *Maliye Dergisi*, (159), 203-219.
- Sezik, M. (2016). Türkiye’de sosyal belediyeciliğin gelişimi ve sorun alanları. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 171-186.
- Sipahi, E. B. (2011). 1980 sonrası yeni liberalizm ve küreselleşmenin etkisinde yeni bir kentsel gelişme biçimi olarak güvenli siteler: Konya örneği. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Smith, A. (2016). *Milletlerin Zenginliği*. (Çev: H. Derin). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Soyak, A. (2003). Türkiye’de iktisadi planlama: DPT’ye ihtiyaç var mı? *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(2), 167-182.,
- Takım, A. (2012). Demokrat Parti döneminde uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(2), 157-187.
- Tan, R., & Kumcu, F. R. (2005). Türkiye’de istikrarsız büyümenin analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 156-179.
- Taner, A. (2013). Çağdaş liberalizmde yol ayrımı: Anarko kapitalist liberalizme karşı minimal devletçi liberalizm. *Liberal Düşünce*, (70), 227-245.
- Taner, A., & Yayla, A. (2018). Liberteryen teoride özgürlüğün ve siyasetin sınırları. *Liberal Düşünce*, 23(91-92), 7-51.
- Tarnas, R. (2013). *Batı düşünce tarihi I*. (Çev: Y. Kaplan). İstanbul: Külliyat Yayınları.
- Tayyar, A., & Çetin, B. (2013). Liberal iktisadi düşüncede devlet. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 107-120.
- TBMM Tutanak Dergisi. (04.06.1945). 68. birleşim-04.06.1945 pazartesi. *TBMM Tutanak Dergisi*, 18, 49-112.
- TBMM. (1983). 10. birleşim-19.12.1983 pazartesi. *TBMM Tutanak Dergisi*, 1, 53-86.
- Thornburg, M. W. (2002). *Türkiye nasıl yükselir*. (Çev: S. Yazıcıoğlu). İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.
- Tocqueville, A. (1962). *Amerika’da demokrasi*. (Çev: T. Timur). İstanbul: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Turan, Z. (2011). Dünyadaki ve Türkiye’deki krizlerin ortaya çıkış nedenleri ve ekonomik kalkınmaya etkisi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(1), 56-80.
- Türe, F. (2006). Antik liberalizm mi yoksa modern sofizm mi? *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 23-49.

- Ulagay, O. (1983). *24 Ocak deneyimi*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Uluç, A. V. (2014). Liberal-muhafazakar siyaset ve Turgut Özal'ın siyasi düşüncesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(23), 107-140.
- Uluşahin, N. (2007). Liberal Demokrasinin Çıkmazı: Çatışma Karşısında Barış için Azınlık-Çoğunluk İlişkisini Yeniden Düzenleme Gereği. *Anayasa Yargısı*, (24), 609-640.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi* (2. Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları.
- Williams, B. (2021). The new right and its legacy for British conservatism. *Journal of Political Ideologies*, 1-24.
- Wissenburg, M. (2001) Sustainability and the limit of liberalism. J. Barry ve M. Wissenburg (Editörler). *Sustaining Liberal Democracy* içinde (s. 192-204). Londra: Palgrave Macmillian.
- Woodhouse, K. M. (2008). The politics of ecology: environmentalism and liberalism in the 1960s. *Journal for the Study of Radicalism*, 2(2), 53-84.
- Yalman, A. E. (1997). *Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim* (2. Cilt). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret.
- Yalnızoğlu, Y. (2017). "Hepsini Yakala Partisi" bağlamında Anavatan Partisi'ne yönelik bir analiz. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 67-77.
- Yanık, L. K (2015). Liberalizm, bir yazın değerlendirmesi. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 12(46), 35-55.
- Yaşlı, F. (2011). Türkiye'de liberalizm, bir eklemleme ideolojisi. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 6(15), 139-166.
- Yayla, A. (2017). Sosyalizm ve sosyalistler üzerine düşüneler. *Liberal Düşünce*, (88), 69-85.
- Yıldırım, C., & Bıçakçı, H. (2019). Osmanlı'dan günümüze liberalizm ve liberal partiler. *Akademik Bakış Dergisi*, 72, 212-226.
- Yurtoğlu, N. (2014). *Demokrat parti dönemi tarım politikaları ve siyasi, sosyal, ekonomik hayata tesirleri (1950-1960)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Zelli, F., Gupta, A., & Asselt, H. (2013). Institutional interactions at the crossroads of trade and environment the dominance of liberal environmentalism? *Global Governance*, 19(1), 105-118.